

**ГО «ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНГРЕС
ВЧЕНИХ ЕКОНОМІСТІВ-АГРАРНИКІВ»**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ»**

**ПЕРСПЕКТИВНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ
ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СЕЛІ**
НАУКОВА ДОПОВІДЬ

Київ – 2019

УДК 631.1.016 : 658.114.01.8

П 26

Авторський колектив: Ю.О. Лупенко, О.Г. Шпикуляк, В.Я. Месель-Веселяк, В.М. Жук, М.Ф. Кропивко, М.Й. Малік, П.Т. Саблук, М.І. Пугачов, М.М. Федоров, М.М. Кропивко, М.М. Моголова, О.В. Ходаківська, М.М. Ксенофонтов, В.А. Мамчур, О.Ю. Грищенко, К.Ю. Ксенофонтова

*Рекомендовано до друку рішенням ученої ради
Національного наукового центру
«Інститут аграрної економіки»,
протокол № 5 від 10 травня 2019 р.*

П 26 Перспективні форми організації господарської діяльності на селі: наукова доповідь /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [кол. авторів: Ю.О. Лупенко, О.Г. Шпикуляк, В.Я. Месель-Веселяк та ін.]. К. : ННЦ «ІАЕ», 2019. – 114 с.

У науковій доповіді викладено результати наукових досліджень з оцінки сучасного стану і визначення перспективи розвитку форм організації господарської діяльності на селі.

Акцентовано увагу на особливостях форм і типів ведення господарської діяльності в сільському господарстві та несільськогосподарському секторі. Здійснено аналіз організаційних структурних змін та охарактеризовано стан підприємницького середовища на селі, запропоновано бачення розвитку форм господарювання.

Розрахована на працівників державних та регіональних органів управління, господарських структур, професійних об'єднань, науковців і викладачів вищих навчальних закладів, широкий загал читачів.

Наукова доповідь підготовлена для обговорення на Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективні форми організації господарської діяльності на селі» в рамках Сімнадцятого Всеукраїнського Конгресу вчених економістів-аграрників

УДК 631.1.016 : 658.114.01.8

© Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»,
2019

ВСТУП

Сільське господарство України і село як середовище життя й господарювання, розвиваються у складних умовах трансформаційного періоду. Поточні, а головне майбутні соціально-економічні результати у названому секторі цілком і повністю залежать від перспективності форм господарювання на селі.

Означуючи методичні характеристики пропонованого дослідження розвитку форм організації господарської діяльності в частині відповідності сучасній практиці розбудови економічних відносин на селі, передбачення достовірності висновків і концептуалізованих пропозицій зазначимо, що:

1) тривалий період новітньої історії України, функціонування сільського господарства, розвиток села і сільських територій, слід пов'язувати з трансформацією соціалістичної системи господарювання (колгоспно-радгоспна) та формуванням ринкової моделі господарського порядку (система економічної взаємодії, заснована на конкуренції);

2) ринкова модель господарювання утверджується поступово, набула переважно необхідних характеристик, проте залишається інституційно вразливою для фундаментальних структурних ризиків;

3) недовершеність реформи аграрного сектору в частині імплементації ринкових засад побудови відносин власності, що стосується ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, зберігає фундаментальні ризики нестабільності структури, складу форм організації господарської діяльності, функціонування підприємницької моделі;

4) наявна інституційна структура форм господарювання і організаційно-правових форм підприємств, сформува-

лася у транзитивному інституційному середовищі, тяжіє до індивідуалістської моделі управління, а її перспективи причинно залежать від фундаментальних регуляторних пріоритетів держави.

Представлений комплекс пріоритетів аналізу перспективності форм розвитку господарської діяльності на селі, відповідає новітній ретроспективі переходу до умов ринку, імплементації у практику ринкових бізнес-моделей.

Наприкінці 90-х років минулого століття в сільському секторі економіки України відбулися кардинальні перетворення в інституційній моделі існуючого на той час укладу господарювання. Перехід до ринкової, заснованої на конкуренції взаємодії економічних суб'єктів, забезпечив: можливість реалізації власності на землю і майно через участь у підприємницьких формуваннях, а також індивідуальне господарювання; становлення підприємницьких структур різних організаційно-правових форм.

Перетворення колективної та державної власності, роздержавлення землі та майна в сільському господарстві забезпечили становлення аграрного ринку, базовою складовою якого стала сучасна структура форм господарювання. Тим самим здійснюються процеси сприяння таким результатам як: поступальний розвиток сільського господарства, формування соціально-економічного добробуту села, розбудова інфраструктури сільських територій; поступове поширення перспективних бізнес-моделей сталого розвитку.

Логіка заданого наукового тематичного дискурсу дає підстави ствердно наголосити на тому, що структура форм господарювання, під якими розуміють способи ведення (здійснення) сільськогосподарської та інших видів діяльності, включаючи несільськогосподарську – перебуває у стані перманентних трансформацій. Тому стосовно їх місця в загальному розвитку економіки держави, галузі та сільсь-

ких територій, масштабів і механізмів регулювання діяльності, доцільності існування тих чи інших форм, перспективи та можливостей їх розвитку тощо, необхідно окреслити пріоритети.

Політики, господарники, науковці, експерти оприлюднюють інколи протилежні, різноманітні, за змістом пропозиції щодо внесення коректив у розвиток форм господарювання на селі, закріплення позитивних тенденцій та розв'язання існуючих проблем, врахування тенденцій розвитку світової економіки, реагування на сучасні виклики та ін. Ці пропозиції потребують зважених всебічних оцінок з урахуванням світового досвіду, належної вітчизняної практики, можливостей економіки та суспільства в досягненні позитивних результатів у найближчій та оглядовій перспективі.

В науковій доповіді представлено бачення сучасного стану і окреслено пріоритетні перспективи розвитку форм господарської діяльності на селі, зокрема в аграрному секторі. Здійснено оцінки їх ролі, значимості та ефективності, а також визначено пріоритетні можливості втілення у практику бажаних для суспільства напрямів подальшого розвитку сільського сектору економіки, виробничої його структури.

Викладені оцінки та концептуальні бачення перспективи можуть бути використані для розроблення законодавчих та інших нормативно-правових актів, загальнодержавних і регіональних програм, механізмів державного та ринкового регулювання аграрного виробництва й інституційної координації поширення перспективних форм розвитку господарської діяльності на селі.

РОЗДІЛ 1.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СЕЛІ

1.1. Формування правової бази структурних трансформацій господарської системи

В Україні процес трансформації форм господарювання відбувався за відсутності належного інституційно-правового забезпечення, наприклад приватної власності на основні засоби сільськогосподарського виробництва. Аграрна реформа здійснювалася на засадах ринкової економіки. Основна суперечність у галузі між інтересами адміністративно-командної системи в особі колгоспів і радгоспів та особистими інтересами їхніх працівників (членів) була усунута через приватизацію (паювання) засобів виробництва, включаючи сільськогосподарські угіддя, та реформування підприємств у підприємницькі структури ринкового типу. При цьому виникли фермерські господарства і розширили свої площі значна частина господарств населення, на базі яких сформувались особисті селянські господарства.

Теоретико-методологічне формування правової бази трансформацій здійснили науковці Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки». За результатами їхніх наукових розробок і безпосередньої участі була підготовлена та ухвалена низка законодавчо-нормативних актів, що стали базовими для створення нових, заснованих на приватній власності, форм господарювання у сільському господарстві. Серед них:

Постанова Верховної Ради України «Про земельну реформу» (18.12.1990 р.), згідно з якою всі землі України з 15 березня 1991 року оголошено об'єктом земельної реформи. Визначено, що земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні з переходом економіки держави до ринкових відносин,

завданням якої є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання й охорони земель;

Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» (20.12.1991р.), яким вперше виділено землю у постійне користування;

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку перетворення в процесі приватизації державних підприємств у відкриті акціонерні товариства» (07.12.1992 р.);

Декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» (26.12.1992 р.), яким було запроваджено право передачі у приватну власність земельних ділянок громадянам України, наданих їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва і дачного будівництва.

Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (10.11.1994 р.), яким було започатковано реформування сільськогосподарських підприємств передбачав наступне:

- безплатну передачу в колективну власність земель колективним сільськогосподарським підприємствам, акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, трудові колективи яких виявили бажання одержати землю у власність;

- поділ земель, які передано у колективну власність на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості);

- видачу кожному члену підприємства і пенсіонерам з їх числа сертифіката на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі;

- право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави;

- кожному власникові надано право безперешкодного виходу з підприємства й одержання безкоштовно у приватну власність своєї частки (паю) землі в натурі (на місцевості), що засвідчується державним актом на право приватної власності на землю;

Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (08.08.1995 р.), у якому:

- передбачено видачу громадянам сертифікатів на право на земельну частку (пай) єдиного в Україні зразка із зазначенням у них розміру і вартості частки (паю) з урахуванням її грошової оцінки, та їх реєстрацію відповідною районною державною адміністрацією;

- визначено, що право на земельну частку (пай) мають члени колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу (створеного на базі колгоспів), сільськогосподарського акціонерного товариства (створеного на базі радгоспів), у тому числі пенсіонери, які раніше працювали в ньому і залишаються членами зазначеного підприємства, кооперативу, товариства, відповідно до списку, що додається до державного акта на право колективної власності на землю. При паюванні вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток (пайів) усіх членів підприємства, кооперативу, товариства є рівними.

Указ «Про оренду землі» (23.04.1997р.), яким було врегульовано науково обґрунтовану доцільність найбільш раціо-

нального формування землекористування нових господарських структур ринкового типу на основі оренди земельних ділянок і земельних часток (паїв) у поєднанні з колективними формами організації праці. Зокрема, було встановлено, що дві або більше особи, які мають сертифікати, які засвідчують їхнє право на земельну частку (пай), можуть за власним бажанням передавати в оренду спільну земельну ділянку через уповноважену ними особу, а орендарями можуть бути громадяни України, юридичні особи та ін. Отже, реально стало можливим формувати сільськогосподарські підприємства на основі оренди земельних часток (паїв) і створювати нові господарські структури.

Згодом Верховна Рада України прийняла Закон України «Про оренду землі» (06.10.1998 р.), який фактично зупинив роботу щодо формування господарських структур ринкового типу, оскільки у ньому не було передбачено оренди земельних часток (паїв), а лише земельних ділянок, що значною мірою зумовило подальший спад виробництва сільськогосподарської продукції.

Ця проблема була розв'язана після прийняття Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (03.12.1999 р.). Цим указом було практично розпочато реформування колгоспів і радгоспів. Визнано за необхідне:

- реорганізувати колективні сільськогосподарські підприємства на засадах приватної власності на землю та майно;
- забезпечити всім членам колективних сільськогосподарських підприємств право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших суб'єктів господарювання;

- підприємства, установи, організації, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, обов'язково мають укладати договори оренди земельної частки (паю), майнового паю з їхніми власниками і виплати орендної плати у натуральній або грошовій формах.

Усі положення указів Президента України щодо реформування аграрного сектора економіки України були враховані у Земельному кодексі України (25.10.2001 р.).

Розвиток форм господарювання здійснювався в процесі реформування аграрного сектору економіки в чотири етапи:

На першому етапі (1990–1993 рр.) теоретично обґрунтовано необхідність змін у виробничих відносинах, зародження фермерського руху, розвитку господарств населення, формування законодавчої та нормативно-правової бази, проведення роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств та організацій.

На другому етапі (1994–1996 рр.) активізовано дослідження щодо порядку здійснення земельної реформи, зокрема паювання земель, переданих у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, і проведення грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення.

На третьому етапі (1997–1999 рр.) обґрунтовано необхідність запровадження оренди земельних ділянок і земельних часток (паїв) для формування господарських структур ринкового типу, реорганізації радгоспів у недержавні структури.

На четвертому етапі (1999–2000 рр.) здійснювалася на практиці реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств у господарські структури ринкового типу на основі оренди як земельних ділянок, так і земельних часток (паїв).

У цілому розвиток господарських формувань, зокрема сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств і господарств населення, регулюється такими нормативними актами, як: Конституція України, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Земельний

кодекс України, Закони України «Про господарські товариства», «Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про кредитні спілки», «Про споживчу кооперацію», «Про фермерське господарство», «Про особисте селянське господарство», «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців».

Таким чином, у національному законодавстві України позиціонування організаційно-інституційних, функціональних характеристик форм розвитку господарської діяльності забезпечено нормами Конституції України, Господарським кодексом України, Цивільним кодексом України, Земельним кодексом України, Податковим кодексом України, Сімейним кодексом України, а також деталізовано у нормативному документі Державний класифікатор України «Класифікація організаційно-правових форм господарювання». Об'єктом класифікації є визначені чинним законодавством організаційно-правові форми юридичних осіб та їх відокремлені підрозділи: філії, представництва, а також підприємці фізичні особи. Правову основу такої деталізації забезпечують Закони України: «Про господарські товариства»; «Про кооперацію»; «Про сільськогосподарську кооперацію»; «Про акціонерні товариства»; «Про холдингові компанії в Україні»; «Про фермерське господарство»; «Про особисте селянське господарство» та ін.

За Державним класифікатором України «Класифікація організаційно-правових форм господарювання»: організаційно-правова форма господарювання означає форму господарської (підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою; визначено характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо.

Для сільського сектору, сільськогосподарського виробництва в Україні, характерні організаційно-правові форми господарювання:

- *фермерське господарство* – форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до Закону України «Про фермерське господарство»;

- *приватне підприємство* – підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці з використанням найманої праці. Приватним є також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання – юридичної особи;

- *державне підприємство* – підприємство, що діє на основі державної власності;

- *господарське товариство* – підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. До господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства;

- *сільськогосподарський кооператив* – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності у сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу;

- *сільськогосподарський виробничий кооператив* - юридична особа, утворена шляхом об'єднання фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, рибного і лісового господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва;

- *сільськогосподарський обслуговуючий кооператив* - кооператив, створений для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою провадження їх сільськогосподарської діяльності.

1.2. Трансформації структури господарських формувань до умов ринку

Запровадження приватної власності на землю, роздержавлення земель колгоспів і радгоспів, передача їх у власність колективним сільськогосподарським підприємствам та розпаювання землі та майна між працівниками й пенсіонерами з їх числа, створило умови для формування сільськогосподарських підприємств ринкового типу, великих і малих фермерських господарств, а також особистих селянських господарств на базі господарств населення.

Модель сучасного аграрного сектору України після трансформаційних процесів реформування характеризується наявністю різноманітних форм сільськогосподарського виробництва, що мають різні цілі функціонування, володіють та розпоряджаються якісно та кількісно різноманітним набором засобів виробництва та предметів праці, забезпечуючи при цьому багатокладність економіки.

У результаті трансформаційних перетворень в аграрному секторі економіки України було утворено систему господарських суб'єктів ринкового спрямування на основі двох груп: сільськогосподарських підприємств і господарств населення (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Основні показники трансформації форм аграрного господарювання в Україні*

Організаційна форма господарювання	1990 р.				2017 р.			
	Кількість господарських структур, тис. од.	Площа с.-г. угідь, млн га	Частка с.-г. угідь, %	Середній розмір 1 господарства, га	Кількість господарюючих суб'єктів, тис. од.	Площа с.-г. угідь, млн га	Частка с.-г. угідь, %	Середній розмір 1 господарства, га
Усі категорії господарств	-	40,89	100	-	-	357	100	-
Сільськогосподарські підприємства, з них:	12,4	38,22	93,5	3082,3	45,6	200	56,0	438,6
колгоспи	8,5	28,7	70,2	3376,5	-	-	-	-
радгоспи	2,6	9,46	23,1	3638,5	-	-	-	-
міжгоспи	1,2	0,06	0,1	50,0	-	-	-	-
агрохолдинги	-	-	-	-	0,11	56	15,7	5009
фермерські господарства	-	-	-	-	34,1	46	12,9	134,9
Господарства населення	9206	2,67	6,5	0,3	14985,6	157	44,0	1,05
з них: особисті селянські госп.- ва	-	-	-	-	4031,7	62	17,4	1,54

*Розрахунки за даними Державної служби статистики України

Подальший розвиток організаційно-правових форм аграрного господарювання відбувався різновекторно. Зокрема, кількість фермерських господарств, які в загальній структурі становлять понад 70%, змінила зростаючу динаміку на спадну, а збільшення кількості господарських товариств та приватних підприємств стало більш відчутним (табл. 1.2). Водночас відбувалося суттєве зменшення кількості виробничих ко-

оперативів та державних підприємств порівняно з 2000 роком, а також переважно цей процес у такій же тенденції спостерігаємо щорічно.

Таблиця 1.2

Діючі підприємства в сільському господарстві України*

Категорія підприємств	2000	2010	2013	2014**	2015**	2016**	2017**
	<i>Кількість підприємств, од.</i>						
<i>Усього</i>	51588	56493	49046	46199	45379	47697	45558
Господарські товариства	6718	7769	8245	7750	7721	8700	6967
Приватні підприємства	2519	4243	4095	3772	3627	3752	3215
Виробничі кооперативи	3136	952	809	674	596	738	448
Фермерські господарства	38428	41726	34168	33084	32303	33682	34137
Державні підприємства	385	322	269	228	241	222	199
Підприємства інших форм	402	1481	1460	691	891	603	592

*Розрахунки за даними Державної служби статистики України

**Без урахування тимчасово окупованих територій

Проведена трансформація забезпечила формування та формалізацію в аграрній сфері різних організаційно-правових форм підприємницьких структур, достатній рівень продовольчої безпеки держави, тобто задоволення потреб економіки і населення у відповідній продукції. Нині недержавним сільськогосподарським підприємствам належить провідне місце в аграрному підприємницькому середовищі, вони постійно збільшують частку валового виробництва сільськогосподарської продукції, яка становить 50 і більше відсотків у структурі виробників (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Валова продукція сільського господарства за основними групами товаровиробників, млн грн
(у постійних цінах 2010 р.)

Товаровиробники	Роки						
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Усі категорії господарств	233696	223255	252859	251439	239467	254641	249157
Сільськогосподарські п.-ва	121054	113082	136591	139058	131920	145119	140535
у тому числі							
державні с.г. підприємства	2698	2177	2555	2268	2125	2317	2374
Недержавні с.г. п.-ва	118356	110906	134036	136790	129794	142802	138161
з них							
фермерські господарства	16193	14111	19091	19189	18909	22101	21743
Господарства населення	112643	110173	116268	112380	107549	109522	108622
<i>У відсотках до підсумку</i>							
Усі категорії господарств	100	100	100	100	100	100	100
Сільськогосподарські п.-ва	51,8	50,7	54	55,3	55,1	57,0	56,4
у тому числі							
державні с.г. підприємства	1,2	1	1	0,9	0,9	0,9	1,0
Недержавні с.г. п.-ва	50,6	49,7	53	54,4	54,2	56,1	55,4
з них							
фермерські господарства	6,9	6,3	7,6	7,6	7,9	8,7	8,7
Господарства населення	48,2	49,3	46	44,7	44,9	43	43,6

*Розрахунки за даними Державної служби статистики України

Водночас господарські структури постійно укрупнюються, що підтверджується поступовим зменшенням їх кількості у 2000-2017 рр. (див. табл. 1.2), що характерно для усіх категорій, окрім фермерських господарств, чисельність яких збільшується.

У сільському господарстві сформувалися різні за розмірами й потенціалами підприємства, проте у чинному законодавстві, зокрема в Господарському і Податковому кодексах України, їх ідентифікація тлумачиться по-різному, в то-

му числі щодо мікро, малого, середнього та великого підприємства, створюючи цим самим правову колізію між означеними правовими нормами, що порушує системність правового регулювання і тим самим знижує інституційну ефективність.

1.3. Загальноекономічні тенденції ефективності різних форм господарювання

Створені на базі реформованих колгоспів і радгоспів господарські формування ринкового типу загалом забезпечили відновлення сільськогосподарського виробництва, обсяги якого у 1999 р. досягли найнижчих показників порівняно з 1990 р. – 48,6 %. Від 2000 р. обсяги виробництва валової продукції сільського господарства в Україні почали зростати, за винятком окремих, несприятливих за природно-кліматичними умовами років, і у 2016 р. досягли найвищого рівня – 90,1 % до 1990 р.. У 2011 р. виробництво продукції рослинництва вперше перевищило рівень 1990 р. (на 11,6 %), а у 2016 р. – на 27,2 %. Деяко повільніше зростають обсяги виробництва продукції тваринництва. Після найнижчого рівня у 2000 р. – 42 % до 1990 р. лише у 2013 р. вдалося забезпечити найбільше зростання – до 56,1 %.

У 2017 р. результати були досягнуті приблизно на рівні 2016 р., тому наступний аналіз і висновки, сформульовані на базі статистичних даних за 2016 р. вважаємо репрезентативними для здійснення оцінки загальноекономічних тенденцій ефективності різних форм господарювання.

Сільськогосподарські підприємства почали активно відновлювати втрачені позиції після 2000 р., досягнувши у 2016 р. перевищення обсягів 1990 р. до 261,9 %. Продуктивність праці в них зросла у 5 разів до рівня 1990 р. та майже у 10,2 рази – до рівня 2000 р. Господарства населення відновили зростаючу динаміку виробництва деяко раніше – з 1992

р., однак найвищого результату досягли у 2013 р. порівняно з 1990 р. – 139,1 %, з 2000 р. – 137,7 %.

Нинішня структура форм господарювання забезпечила збільшення віддачі від використання сільськогосподарських угідь. Зокрема, зросли обсяги виробництва сільськогосподарської продукції у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Виробництво валової продукції сільського господарства на 100 га с.г. угідь за категоріями господарств (у постійних цінах 2010 року), тис. грн.

Категорії господарств	1990	2015	2016	2017	% до 1990	
					2016	2017
Усі категорії господарств	681	674	716	699	105,1	102,6
у т.ч. с.г. п.- ва разом з фермерськими	512	649	706	704	137,9	137,5
с.г. п.- ва без фермерських	512	707	763	772	149,2	150,9
фермерські господ. (усі)		435	498	475	97,3	92,7
з них: великі (ф. 50 с.г.)		531	576		112,5	
малі (ф. 2-ферм.)		375	450		88	
Господарства населення	3195	708	729	692	22,8	21,6

* Дані Державної служби статистики України (стат. бюлетень "Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.) і розрахунки авторів.

¹⁾ Виробляли колгоспи, радгоспи – землю одержали фермери.

Якщо у 1990 р. в усіх категоріях господарств на 100 га сільськогосподарських угідь було вироблено 681 тис. грн валової продукції, то у 2016 р. – 716,0 тис. грн, або на 5,1% більше, у т. ч. виробництво продукції рослинництва зросло з 350 до 520,0 тис. грн – більше на 48,6 % (табл. 1.5.); виробництво продукції тваринництва знижується (табл. 1.6). За підсумками 2017 р. відбулося незначне зниження виробництва валової продукції.

Таблиця 1.5

**Виробництво валової продукції рослинництва
на 100 га с.г. угідь за категоріями господарств
(у постійних цінах 2010 року), тис. грн.**

Категорії господарств	1990	2015	2016	2017	% до 1990	
					2016	2017
Усі категорії господарств	350	474	520	503	148,6	143,8
у т.ч. с.г. п.- ва разом з фермерськими	303	490	552	544	182,1	179,6
с.г. п.- ва без фермерських	303	513	575	574	189,9	189,4
фермерські господ. (усі)	303	404	467	444	154	146,6
з них: великі (ф. 50 с.г.)	303	481	523		172,4	
малі (ф. 2-ферм.)	303	356	432		142,7	
Господарства населення	1053	453	477	451	45,3	42,9

* Дані Державної служби статистики України (стат. бюлетень "Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.) і розрахунки авторів

Таблиця 1.6

**Виробництво валової продукції тваринництва
на 100 га с.г. угідь за категоріями господарств
(у постійних цінах 2010 року), тис. грн.**

Категорії господарств	1990	2015	2016	2017	% до 1990	
					2016	2017
Усі категорії господарств	330	200	196	195	59,3	59,2
у т.ч. с.г. п.- ва разом з фермерськими	209	159	154	160	73,9	76,5
с.г. п.- ва без фермерських		194	188	199	90,2	95,0
фермерські господ. (усі)		31	31	31	15,1	14,7
з них: великі (ф. 50 с.г.)		50	53		25,6	
малі (ф. 2-ферм.)		19	18		8,6	
Господарства населення	2142	255	252	240	11,8	11,2

* Дані Державної служби статистики України (стат. бюлетень "Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.) і розрахунки авторів

Приріст відносного виробництва на 100 га сільськогосподарських угідь у різних господарських структурах забезпечив абсолютний приріст валової продукції в сільському господарстві країни. Якщо у 1999 р. при започаткуванні транс-

формаційного процесу в Україні було вироблено 137,5 млрд грн валової продукції, то у 2016 р. – 254,6 млрд грн, або на 117,1 млрд грн (в 1,85 раза) більше, що становить 46 % загального виробництва валової продукції при середньорічному прирості 7,3 млрд грн.

Сільськогосподарські підприємства досягли відчутно вищого приросту виробництва продукції, ніж у промисловості (табл. 1.7). Якщо у 1995–1999 рр. середньорічний спад виробництва сільськогосподарської продукції становив -6,3 %, у т. ч. рослинництва на - 5,5 % і тваринництва на -6,7 %, а промислової на -2,9 %, то у 2010–2014 рр. приріст виробництва в сільському господарстві був 5,9 %, у т.ч. 7,9 % у рослинництві і 2,5 % у тваринництві, а в промисловості лише 0,9 %; у 2015-2018 рр. у сільському господарстві відповідно приріст 1,8 %, у т.ч. у рослинництві – 3,1 % і у тваринництві був спад на 1,3 %, а в промисловості спад на 2,1 % (див. табл. 1.7.).

Таблиця 1.7

Середньорічні прирости (спад) виробництва продукції в сільськогосподарських і промислових підприємствах*

Роки	С.г. п.-ва - всього	У тому числі		Промисло- ві - всього
		рослинництво	тваринництво	
1995–1999	-6,3	-5,5	-6,7	-2,9
2005–2009	2,3	2,8	1,9	-2
2010–2014	5,9	7,9	2,5	0,9
2015–2018	1,8	3,1	-1,3	-2,1

*Дані Державної служби статистики України

Сільськогосподарське виробництво стало стабільно прибутковим. У 2015 р. позитивні фінансові результати сільського господарства до оподаткування (за КВЕД) досягли майже 192 млрд грн, у 2016 р. – 89,6 млрд грн, тоді як у 1990 р. прибутки сільськогосподарських підприємств становили 12,1 млн грн, а у 2000 р. – 1,4 млрд. грн.

Поряд із збільшенням обсягів виробництва у сільськогосподарських підприємствах значно зросла його ефективність (табл. 1.8).

Таблиця 1.8

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах України*

Показник	Роки			
	1990	1995-1999	2016	2017
У середньому за рік				
Прибуток (збиток) від реалізації с.г. прод., млрд грн	5,5*	-1,7	76,4	70,8
у т.ч. рослинництва	6,3*	0,7	73,4	64,6
тваринництва	-0,8*	-2,3	3,0	6,2
Рівень рентабельності, %	20,9	-18,4	37,4	26,8
у т.ч. рослинництва	91,1	15,8	44,4	30,0
тваринництва	-4,1	-44,3	7,7	12,7

*Дані Державної служби статистики України

В період 1995-1999 рр., коли ще формувалася законодавчо-нормативна база, реформовані сільськогосподарські підприємства (разом із фермерськими) одержали середньорічного збитку 1,7 млрд грн. У 2016 р. - 76,4 млрд грн прибутку, а рівень рентабельності виробництва в них зріс до 37,4 % порівняно з -18,4% збитку. У рослинництві рівень рентабельності зріс від 15,8 до 44,4 %, а у тваринництві - від збитковості (-44,3%) до 7,7 % рентабельності. Ефективність сільськогосподарських підприємств підвищилася порівняно з 1990 р. і за підсумком 2017 р.

Рентабельним стало виробництво практично усіх видів сільськогосподарської продукції (крім вовни), тоді як у 2000 р. таким було виробництво зерна, насіння соняшнику, цукрових буряків, картоплі, винограду та яєць. Результати аналізу рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва (включаючи послуги сільськогосподарського характеру) в сільськогосподарських підприємствах за організаційно-правовими

формами господарювання (табл. 1.9) свідчать, що найвищого рівня рентабельності у 2016 р. досягли приватні підприємства (43,8 %), СВК (42,8 %) та інші підприємства (41,4 %), а найнижчого – державні (13,4 %).

Таблиця 1.9

Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах, %

Роки	Господарські товариства	Приватні підприємства	С.-г. виробничі кооперативи (СВК)	Державні підприємства	Інші підприємства
Рівень рентабельності всієї діяльності					
2000	8,7	15,9	8,8	3,1	-12,8
2011	25,9	33,5	15,5	2,8	21,0
2015	44,9	49,7	43,0	14,9	36,4
2016	34,9	43,8	42,8	13,4	41,4
Рівень рентабельності рослинництва					
2000	29,3	35,6	28,7	44,8	20,6
2011	30,3	40,5	30,0	25,7	16,0
2015	49,8	54,5	56,1	21,7	42,9
2016	42,7	48,8	55,9	19,3	44,4
Рівень рентабельності тваринництва					
2000	-32,7	-29,0	-39,0	-36,2	-30,4
2011	16,4	4,8	-8,6	-16,1	17,1
2015	25,0	13,3	11,8	-12,1	18,3
2016	7,6	5,6	3,4	-13,2	36,8

**Дані Державної служби статистики України*

Продукція рослинництва найбільш рентабельною була у приватних підприємствах (48,8 %) та СВК (55,9 %), а найнижчий рівень рентабельності спостерігався у державних сільгосппідприємствах (19,3 %). Продукція тваринництва була збиткова у державних підприємствах (-13,2 %), а найвищого рівня рентабельності досягнули інші підприємства (36,8 %).

Таким чином, сформована структура форм господарювання забезпечила зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та нарощування доходності галузі, загалом ця тенденція зберігається.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

2.1. Фермерські господарства

Найчисельнішою формою господарювання в Україні є фермерські господарства, які в сукупності формують особливий сільськогосподарський уклад – фермерський.

Діяльність таких господарств визначається Законом України «Про фермерське господарство», який не регламентує їх розміри та суб'єктний склад. На сьогодні фермерське господарство може функціонувати як юридична особа або як суб'єкт підприємницької діяльності-фізична особа.

У процесі аграрної реформи кількість фермерських господарств збільшилася від 82 од. у 1990 р. до 33 682 од. у 2016 р. і 34137 од. у 2017 р., при цьому по структурі цієї сукупності суб'єктів підприємницької діяльності на селі, майже всі фермерські господарства – це формування категорії малі (97,5 % станом на 2016 р.), що в принципі відповідає інституційним характеристикам цієї форми господарювання (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Наявність фермерських господарств у сільському господарстві України*

Показники	2002	2005	2010	2014	2015	2016	2017
ФГ - всього	43042	42447	41726	33084	32303	33682	34137
За розміром							
великі та середні, од.	400	437	821	804	836	841	
% до загальної кількості ФГ	0,9	1,0	2,0	2,4	2,6	2,5	
малі, од.	42642	42010	40905	32280	31467	32841	
% до загальної кількості ФГ	99,1	99,0	98,0	97,6	97,4	97,5	

*Статистичний збірник „Сільське господарство України”; Статистичний бюлетень „Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств” Форма 50 с.-г.

Обсяги землекористування фермерських господарств постійно зростають – з 2 тис. га у 1990 р. до 4 437,9 тис. га у 2016 р., тобто в 2,2 тис. разів. Нині вони використовують близько чверті усіх сільськогосподарських угідь сільськогосподарських підприємств, більшість господарств – середньому до 500 га, у т.ч. 60 % - від 5,1 до 100 га на господарство. Середній розмір землекористування одного фермерського господарства постійно збільшується – з 24,4 га у 1990 р. до 131,7 га в 2016 р. і до 134,9 га у 2017 р.

На 2016 рік фермерські господарства виробили 15,2 % валової продукції сільського господарства сільськогосподарських підприємств, в тому числі 18,3 % продукції рослинництва і лише 4,4 % продукції тваринництва; у 2017 р. мало місце деяке зростання цієї частки (табл. 2.2). Лише незначна кількість фермерських господарств утримують худобу та птицю, зокрема у 2016 р. тільки 934 господарства реалізовували на забій сільськогосподарських тварин, 673 – займалися виробництвом молока, 65 – яєць.

Таблиця 2.2

Частка фермерських господарств у структурі валової продукції сільськогосподарських підприємств України

Показники	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Валова сільськогосподарська продукція усього, млн грн	3125	8178	11966	18909	22101	21743
Валова продукція рослинництва, млн грн	2903	7719	10841	17565	20705	20339
Валова продукція тваринництва, млн грн	222	458	1125	1344	1396	1404
Частка фермерських господарств у валовій сільськогосподарській продукції, %						
До загальної валової с.г. продукції с.г. підприємств	5,4	11,2	12,7	14,3	15,2	15,5
в т.ч. валової продукції рослинництва	6,3	13,9	16,2	17,6	18,3	18,7
в т.ч. валової продукції тваринництва	1,8	2,7	4,1	4,2	4,4	4,4

**Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів*

Фермерські господарства є важливими виробниками продукції рослинництва. В 2016 р. натуральному вимірі вони вирощували по 34,7 % плодкових та ягідних культур і 33,4 % картоплі, 29, 1 % соняшнику; у 2017 р. динаміка змінилася, загалом і структурно (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Динаміка виробництва основних видів продукції рослинництва фермерськими господарствами, тис. тонн

Види продукції	2005	2010	2013	2015	2016	2017
Культури зернові та зернобобові	4082,7	4702,5	7522,4	7650,2	8880,9	8686,4
% до всіх сільськогосподарських підприємств	16,5	18,8	17,9	19,7	20,6	22,1
Буряки цукрові фабричні	1373,1	1154,7	611,1	618,9	973,4	1105
% до всіх сільськогосподарських підприємств	12,7	10,0	7,2	6,9	7,9	8,4
Соняшник	735	1208,5	2154,4	2167	2644,3	2365,3
% до всіх сільськогосподарських підприємств	24,7	27,6	29,5	29,4	29,1	28,7
Картопля	84,7	161,3	277,6	126	120,7	107,4
% до всіх сільськогосподарських підприємств	54,6	50,2	72,7	38,2	34,7	33,4
Культури овочеві	156,1	211,9	307,3	282,5	298,4	272,1
% до всіх сільськогосподарських підприємств	25,0	28,2	36,1	28,3	29,1	25,4
Культури плодові та ягідні	10,8	37	43,9	68,3	95,5	75,5
% до всіх сільськогосподарських підприємств	5,7	14,8	11,0	19,9	34,7	29,2

**Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів*

Щодо господарських структур категорії великі та середні¹ (табл. 2.4), то у 2016 році вони зросли до 2003 га сільськогосподарських угідь на 1 фермерське господарство, що більше ніж відповідний показник приватних підприємств. Показники залучення найманої робочої сили тут є цілком співставними із останніми – у 2016 р. – 31 особа на 1 господарство, або в середньому 1,5 працівника на 100 га с. га угідь.

¹ Тут і далі нами розглядаються фермерські господарства, що звітують за формою № 50-сг

Таблиця 2.4

Розміри фермерських господарств у сільському господарстві України*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Всього працівників, тис. осіб	38,7	35,6	29,2	25,3	25,7	25,2	25,7
% до чисельності по с.г. підприємствах	2,3	2,5	3,7	4,9	6,0	6,3	6,5
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с.г. виробництві							
на 1 підприємство, осіб	107	89	67	31	32	30	31
на 100 га с.г. угідь, осіб	6,5	6,0	3,8	1,6	1,2	1,5	1,5
Сільськогосподарські угіддя, тис. га	592	592	765	1595	2094	1677	1684
% до с.г. підприємств	2,7	2,7	4,7	8,6	11,5	9,5	9,7
З них взято в оренду: тис. га	483	578	746	1570	2063	1649	1648
%	81,6	97,7	97,5	98,4	98,5	98,3	97,8
Сільськогосподарські угіддя у розрахунку на 1 п.-во, га	1636	1480	1751	1943	2604	2006	2003
Рілля на 1 п.-во, га	1388	1312	1605	1886	2522	1942	1942

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

Зазначене демонструє перевагу фермерських господарств як формувань із особливим статусом. Переваги використання локального соціального капіталу дозволяють цим господарствам мінімізувати витрати на оренду землі, витрачаючи на 1 га у сільськогосподарських угідь 1,3 тис.грн порівняно із середніми по усіх підприємствах 1,6 тис. грн. Крім того, вони є реципієнтами державної підтримки. Тому за умов досить посередньої дохідності від сільськогосподарської діяльності в 14,7 тис. грн. на 1 га, у 2016 р. прибутковість 100 га сільськогосподарських угідь в цих господарствах складала 487,8 тис. грн. (2016 р.), що перевищило відповідний показник господарських товариств. Майже усі фермерські господарства ведуть бізнес з прибутками (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Прибутковість діяльності фермерських господарств*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Прибуток від усієї діяльності (збиток), млн. грн.	69	60	103	1431	2878	7286	8217
%, прибуткових підприємств	63,0	59,5	62,0	91,1	92,8	97,1	97,1
%, збиткових підприємств	36,2	38,5	37,5	8,0	7,0	2,5	2,4
Одержано збитку, млн. грн.	-21	-17	-25	-24	-62	-35	-22
Результати реалізації продукції							
сільськогосподарська продукція							
Прибуток (збиток), млн. грн	49	44	87	1408	2812	7186	8100
Рівень рентабельності (збитковості), %	14,1	14,3	12,3	37,9	31,5	54,7	49,4
продукція рослинництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	48	68	82	1406	2788	7111	7997
Рівень рентабельності (збитковості), %	24,0	30,7	14,6	42,3	33,7	57,8	52,1
продукція тваринництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	2	-23	5	2	24	76	103
Рівень рентабельності (збитковості), %	1,1	-25,6	3,5	0,4	3,6	9,1	9,7

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

Великі та середні фермерські господарства як і решта цих формувань були зосереджені на виробництві продукції рослинництва (у 2016 р - 93,8 %), основну частку тут займали зернові та соняшник - відповідно 44,6 % та 35,4 % всього обсягу реалізації господарств.

В цілому модель форми організації сільськогосподарського підприємства по типу фермерської, в Україні набуває поступового поширення, про що свідчить статистика кількості суб'єктів господарювання даного типу. Проритетність цієї форми підприємства - суб'єкти-представники якої доречі значно наростили свою ефективність, охоплює усе більшу кількість власників на селі, тому фермерство має перспективу.

2.2. Сільськогосподарські кооперативи

Сільськогосподарська кооперація, особлива форма організації виробництва, має характеристики, обумовлені галуззю її функціонування. Стратегічно сільськогосподарська кооперація є затребуваною формою господарювання.

Аналіз позитивної практики об'єднання малих форм господарювання дозволяє зробити висновок про необхідність «реанімації» програм підтримки і розвитку системи кооперації на селі.

Кооперативні форми господарювання - особливі форми колективного ринкового підприємництва з активною соціальною спрямованістю і захистом своїх членів. Це відображає інтереси суспільства і держави, а також сприяє створенню умов для розвитку відповідних територій.

На сьогодні в сільському господарстві України функціонують два види сільськогосподарських кооперативів: виробничі та обслуговуючі. Ці форми різняться за змістом і призначенням: виробничий формується переважно для отримання прибутку та забезпечення трудової зайнятості своїх членів, а обслуговуючий – для обслуговування основної діяльності членів кооперативу.

2.2.1. Сільськогосподарські виробничі кооперативи

Сільськогосподарські виробничі кооперативи (далі - СВК) після масового реформування сільськогосподарських підприємств у 2000 р. налічували 3136 од., або 23,8 % від загальної кількості новостворених підприємств (друга позиція після господарських товариств - 51 %). Більшість таких кооперативів були створені шляхом трансформації колективних сільськогосподарських підприємств і успадкували їх виробничу базу, землекористування та трудові ресурси. Проте в подальшому кількість СВК стрімко зменшувалася (рис. 2.1., табл. 2.6) через відповідну політику.

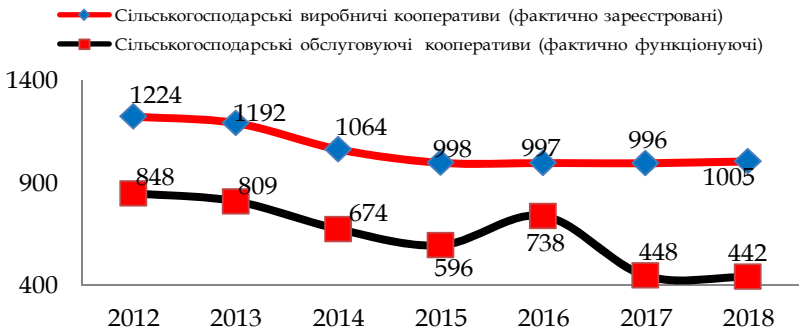

Рис. 2.1. Трансформаційна динаміка становлення та функціонування сільськогосподарських виробничих кооперативів в Україні

Джерело: Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання URL:http://www.ukrstat.gov.ua/edrpu/ukr/EDRPU_2019/ks_opfg/arh_ks_opfg_19.htm.**
Статистичний збірник «Сільське господарство України» 2017 рік (діяльність виробників продукції сільського господарства)

Станом на 1 січня 2019 року сільськогосподарських виробничих кооперативів фактично зареєстрованих налічується 1005 одиниць, проте, таких які здійснюють фактичну сільськогосподарську діяльність 442 одиниці, у 2017 р. їх було 448.

Оцінюючи період розвитку з початку 2000 – х років зазначимо, що тенденція зменшення кількості виробничих кооперативів є стабільною, за певними винятками (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Наявність сільськогосподарських виробничих кооперативів у сільському господарстві України*

Показники	2002	2005	2010	2014	2015	2016	2017
СВК - всього, од.	2111	1521	952	674	596	738	448
За розміром							
великі та середні, од.	1816	1041	551	349	337	323	
% до загальної кількості СВК	86,0	68,4	57,9	51,8	56,5	43,8	
малі, од.	295	480	401	325	259	415	
% до загальної кількості СВК	14,0	31,6	42,1	48,2	43,5	56,2	

*Статистичний збірник „Сільське господарство України”; Статистичний бюлетень „Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств” Форма 50 с.-г.

Дослідження показали, що нинішній СВК використовує в середньому 1564 га (табл. 2.7) сільськогосподарських угідь, в ньому зайнято 53 працівники. У розрахунку на 100 га сільгоспугідь в них зайнято 3,4 працівники проти 2,3 по усіх формах підприємств. З 1 га СВК одержують 12,9 тис. грн. доходу, 3,8 тис. грн. прибутків, поступаючись за цими показниками іншим формам господарювання. Одним з соціальних чинників такого стану є обов'язкова трудова участь усіх членів кооперативу, тому у СВК найвища частка оплати праці та орендної плати у виробничих витратах.

Таблиця 2.7

Розміри сільськогосподарських виробничих кооперативів*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Всього працівників, тис. осіб	338,5	252,6	107,2	37,3	20,8	19,1	17,1
% до чисельності по с.г. підприємствах	19,9	17,8	13,4	7,2	4,9	4,8	4,4
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с.г. виробництві							
на 1 підприємство, осіб	156	139	103	68	60	57	53
на 100 га с.г. угідь, осіб	8,9	7,7	5,9	4,0	3,7	3,5	3,4
Сільськогосподарські угіддя, тис. га	3787	3278	1811	941	569	544	505
% до с.г. підприємств	17,2	15,0	11,1	5,1	3,1	3,1	2,9
З них взято в оренду: тис. га	3380	3145	1726	916	560	534	500
%	89,3	95,9	95,3	97,3	98,3	98,2	99,0
Сільськогосподарські угіддя у розрахунку на 1 п.-во, га	1749	1805	1740	1708	1631	1615	1564
Рілля на 1 п.-во, га	1474	1531	1512	1552	1543	1520	1467

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

За аналізу економічних показників діяльності у 2016 р., у структурі виробництва СВК продукція рослинництва - 78%, виробництво молока - 13,1%, м'яса - 3,1%. Тоді як в інших формах господарювання відповідно - 89: 4,8 та 1,3%.

Зменшується частка кооперативів у землекористуванні і зайнятості населення (табл. 2.7), а результативність формується з ухилом до соціальної складової; разом з цим переважна кількість кооперативів прибуткові – як форма господарювання (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Прибутковість діяльності сільськогосподарських кооперативів*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Прибуток від усієї діяльності (збиток), млн. грн.	257	-64	22	265	476	1695	1953
%, прибуткових підприємств	57,6	37,9	34,1	60,4	72,2	86,6	86,4
%, збиткових підприємств	41,8	61,0	65,9	39,2	27,5	12,8	13,0
Одержано збитку, млн. грн.	-123	-219	-129	-77	-100	-24	-29
Результати реалізації продукції							
сільськогосподарська продукція							
Прибуток (збиток), млн. грн	241	-67	18	265	473	1668	1928
Рівень рентабельності (збитковості), %	13,0	-3,9	1,2	12,5	15,6	43,0	42,7
продукція рослинництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	356	157	57	362	644	1535	1889
Рівень рентабельності (збитковості), %	33,7	16,4	6,5	27,8	33,2	56,1	55,9
продукція тваринництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	-115	-224	-39	-97	-171	134	39
Рівень рентабельності (збитковості), %	-14,4	-30,1	-5,9	-11,7	-15,7	11,7	3,4

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

Таким чином з-поміж інших підприємницьких формувань, враховуючи соціальну спрямованість кооперативу, спостерігаємо невисоку прибутковість діяльності, порівняно наприклад з господарськими товариствами.

2.2.2. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив є підприємством (далі – СОК), члени якого об'єднуються задля забезпечення своєї діяльності, зберігаючи свою господарську самостійність на засадах взаємодопомоги та економічного співробітництва. Саме СОК дають можливість поєднувати інтереси індивідуальних господарств з можливостями великих господарських структур через спільну реалізацію чи переробку виробленої продукції, спільне використання різноманітних послуг, включаючи фінансові, спільну реалізацію проектів тощо.

У 2017 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 рр. У Державному бюджеті України 2018 року, відповідно до концепції, було передбачено суттєву підтримку основного резерву СОК – фермерських господарств, частину якої передбачалося спрямувати на підтримку кооперативів і об'єднання фермерів.

Станом на 1 січня 2019 р. в Україні зареєстровано 1207 СОК, проте за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України їх чисельність становить 1286 одиниць, що спотворює реальну картину розвитку СОК (рис. 2.2).

За оцінками, із загальної кількості зареєстрованих СОК реально здійснюють господарську діяльність лише 735 (610 в 2017 р), або 59,9 %, з яких молочарських – 186 (+44), з обробітку землі та збирання врожаю – 162 (+16), з виробництва м'яса – 35 (-16), плодоовочевих – 113 (+34), зернових – 41 (+1) та з надання інших послуг – 198(+46).

За видами діяльності 25 діючих СОК є переробними, 149 – заготівельно-збутовими, 16 – постачальницькими, 101 – з надання інших послуг, а 298 – багатофункціональними; проте зареєстрованих СОК значно більше (табл. 2.9).

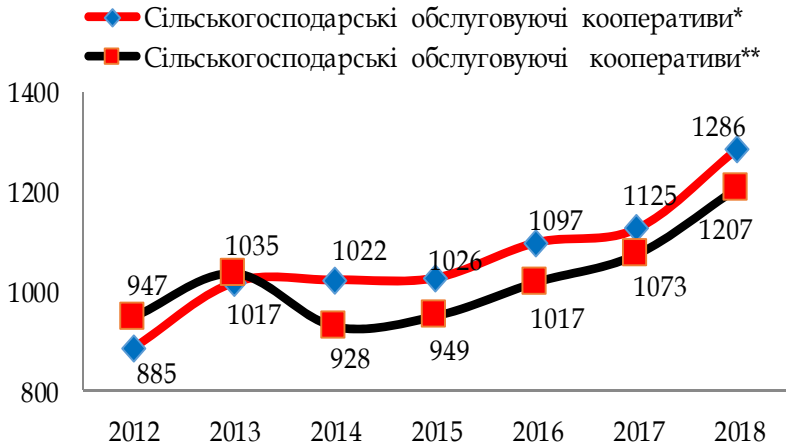

Рис. 2.2. Динаміка розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні 2012-2019 рр.

Джерело: *Дані Міністерства аграрної політики та продовольства України http://minagro.gov.ua/organic_ministry?nid=15750; **дані Державної служби статистики України, Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання URL:http://www.ukrstat.gov.ua/edrpoj/ukr/EDRPU_2019/ks_opfg/arh_ks_opfg_19.htm.

Таблиця 2.9

Кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів за напрямками та видами діяльності*

(станом на 1 січня 2019 року)

Напрямок діяльності	Кількість – зареєстр., всього, од	За видами діяльності, од				
		переробні	загот.-збутові	постач.	інші	багатофункц.
З обробітку землі та збирання врожаю	246	9	14	4	37	180
Молочарські	284	9	159	4	12	102
М'ясні	40	3	9	0	7	12
Флодоовочеві	102	2	41	8	11	39
Зернові	47	7	12	1	5	24
Інші	298	11	27	6	106	156
Всього, од	1207	41	262	23	178	513
Частка з усіх зареєстр. діючі, %	57,9	61,0	56,9	69,6	56,7	58,1

*Дані Державної служби статистики України і Міністерства аграрної політики та продовольства України

За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, членами діючих кооперативів станом на 1 січня 2017 року були близько 24,8 тис. осіб, на селі створено 1636 постійних робочих місць (у середньому більше двох працюючих у кооперативі), за оцінками 2018 року ситуація кардинально не змінилася, а саме – обслуговуюча кооперація розвивається мляво (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Діяльність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні*

Рік	К-ть кооперативів*	К-ть членів кооперативу, осіб**	К-ть працюючих у СОК, осіб**	Отримано за рік фінпідтримки з місцевого бюджету, тис. грн**	Обсяг сплачених податків, зборів, тис. грн**	Розмір пайового фонду, тис. грн**	Наявність основних засобів, тис. грн**	Наявність активів на початок року, тис. грн**	Отримано коштів від реалізації продукції, тис. грн**
2013	1035	25839	2068	1051,2	7837,6	23481,8	154934	0	77762,9
2014	928	29998	2401	1814	21168,9	41600,4	114339	44789,2	196238
2015	949	26515	1497	1274,5	16174,5	36008,6	77198,8	37444,8	87113,6
2016	1017	23520	1519	995,2	5952,6	87627,9	74939,5	38563,1	81694,1
2017	1073	24818	1636	3438,7	13981,5	26263,3	91449,2	54498,4	109624,2
2018	1207	25736	1742		14635,5	28936,5	91896,3	54689,3	122896,1

Дані Державної служби статистики України і Міністерства аграрної політики та продовольства України

Існуючі СОК поки-що не мають значного впливу на розвиток села. Основними перешкодами на шляху їх розвитку є відсутність державної підтримки, монополізація й олігархізація ринків, бідність селян, слабка спроможність сільського населення до узгодження інтересів спільної

діяльності, старіння сільського населення, відсутність явних економічних переваг, активізація посередників та недостатня обізнаність селян у перевагах об'єднання зусиль на умовах кооперації для подальшого власного розвитку та села в цілому.

2.3. Господарські товариства

Організаційно-правова форма господарювання господарські товариства, за представництвом у складі підприємств сільськогосподарського сектору економіки, є однією з найбільш численних. Господарські товариства розвиваються у загальному контексті економічних перетворень, трансформацій. Динамічні процеси розвитку ринкової моделі господарювання, посилення ризиків, забезпечили господарським товариствам статус інституційно конкурентоспроможної форми організації аграрного підприємства. Підтвердженням цього є те, що серед господарських формувань їхня частка у загальній кількості суб'єктів – друга після фермерських господарств та найбільша серед підприємств категорії середні і великі. Проте, у кількісній динаміці господарських товариств домінантною є тенденція до зменшення загального їх числа (табл. 2.11).

Така тенденція – наслідок динамічного розвитку ринкової реструктуризації економічного середовища, хоча й має місце різновекторність змін (показовим є 2015 – 2017 рр. – за кількістю таких структур). У 2017 р. кількість господарських товариств значно зменшилася проти 2016 р. – за головну причину цього вважаємо укрупнення, об'єднання, злиття, поглинання тощо.

В рамках можливості більш комплексного аналізу розвитку господарських товариств оцінюємо динаміку їх функціонування до 2016 р. включно (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Наявність господарських товариств в сільському господарстві України*

Показники	2002	2005	2010	2014	2015	2016	2017
Господарські тов. - всього, од.	9337	7900	7769	7750	7721	8700	6967
За розміром							
великі та середні, од.	6487	4733	4956	4829	4860	4740	
% до загальної кількості	69,5	59,9	63,8	62,3	62,9	54,5	
малі, од.	2850	3167	2813	2921	2861	3960	
% до загальної кількості	30,5	40,1	36,2	37,7	37,1	45,5	

*Статистичний збірник „Сільське господарство України”; Статистичний бюлетень „Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств” Форма 50 с.-г.

У 2016 р., за статистичною звітністю, у сільському господарстві працювали 8700 таких товариств, що складає 62,1 % сільськогосподарських підприємств усіх форм (без фермерських господарств). Серед усіх видів господарських товариств, майже 94 % їх є товариствами з обмеженою відповідальністю, трохи більше 5 % – акціонерні, а близько 1 % – господарськими товариствами інших типів. При цьому близько 45,5 % господарських товариств є малими за (звітують за формою 2-ферм.).

Аналізуючи період з початку 2000-х років, у якому започатковано структурні трансформації господарської системи, середній розмір товариства за площею сільгоспугідь поступово збільшувався і на 2016 р. становив 2225 га, з яких 2132 га – рілля². Чисельність працюючих при цьому зменшилася до 56 осіб на підприємство, що в розрахунку на 100 га сільгоспугідь складає 2,5 працівника проти 7,5 у 2001 році. (табл. 2.12).

Зазначені товариства станом на 2016 р. мали найбільший дохід з 1 га (18,2 тис. грн. проти 16,2 тис. грн. по всіх сільськогосподарських підприємствах), сплачують найвищу орендну плату за землю (1,8 тис.грн проти 1,6 тис.) проте займа-

² Тут і далі нами розглядаються господарські товариства, що звітують за формою № 50-сг

ли лише 3 місце за рівнем прибутку зі 100 га (484,5 тис. грн. проти 532,1 тис. грн. у підприємствах інших форм та 487,8 тис. грн у фермерських господарствах). При цьому, прибуток від діяльності в господарських товариствах мав тенденції до зростання, зростали й частка прибуткових підприємств і рівень рентабельності реалізації сільськогосподарської продукції; проте у рослинництві більш стабільно - навіміну від тваринництва (див. табл. 2.13).

Таблиця 2.12

Розміри господарських товариств у сільському господарстві України*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Всього працівників, тис. осіб	976,7	787,8	457,9	324,3	283,4	268,7	266,0
% до чисельності по с.г. підприємствах	57,4	55,5	57,3	62,6	66,6	67,0	67,6
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с.г. виробництві							
на 1 підприємство, осіб	140	121	97	65	59	55	56
на 100 га с.г. угідь, осіб	7,5	6,3	4,8	2,9	2,5	2,3	2,5
Сільськогосподарські угіддя, тис. га	13057	12572	9442	11108	11254	11491	10547
% до с.г. підприємств	59,3	57,6	58,1	60,2	61,8	64,8	61,0
З них взято в оренду: тис. га	11457	11642	8960	10908	11094	11340	10392
%	87,7	92,6	94,9	98,2	98,6	98,7	98,5
Сільськогосподарські угіддя у розрахунку на 1 п.-во, га	1873	1938	1995	2241	2331	2364	2225
Рілля, на 1 п.-во, га	1615	1687	1808	2123	2180	2107	2132

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

Таблиця 2.13

Прибутковість діяльності господарських товариств*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Прибуток від усієї діяльності (збиток), млн. грн.	1492	661	1716	8464	24957	64012	51103
%, прибуткових підприємств	64,9	49,1	42,9	69,9	78,1	88,3	87,3
%, збиткових підприємств	34,5	50,1	56,9	29,4	20,5	10,6	11,8
Одержано збитку, млн. грн.	-359	-693	-884	-1950	-4026	-3256	-2515

Продовження табл. 2.13

Результати реалізації продукції							
сільськогосподарська продукція							
Прибуток (збиток), млн. грн	1241	382	893	8287	23401	62522	50061
Рівень рентабельності (збитковості), %	17,7	5,0	7,6	20,0	25,3	45,1	35,2
продукція рослинництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	1390	938	501	7033	19672	55877	47736
Рівень рентабельності (збитковості), %	33,9	21,1	6,9	24,5	27,7	49,8	42,7
продукція тваринництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	-149	-556	393	1254	3729	6645	2326
Рівень рентабельності (збитковості), %	-5,1	-17,2	8,5	9,9	17,4	25,0	7,6

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

За аналізований період у структурі виробництва господарських товариств зростала частка тваринництва (у 2016 р. вона становила 26,2 %), переважно за рахунок м'яса птиці (11,5 %), з рослинницької продукції переважали: зернові (39,9 %), та соняшник (21,4 %).

Сучасний стан і динаміка розитку господарських товариств відповідає умовам, які склалися в інституційному середовищі аграрного ринку. Інституційний статус підприємницьких структур такого типу, забезпечує їм конкурентні переваги у плані подолання ризиків, модерує організаційну гнучкість у плані їх розподілу, економічної та соціальної відповідальності.

2.4. Приватні підприємства

Приватні підприємства, тобто підприємства, власником яких є одна особа, є третьою за чисельністю формою господарювання серед сільськогосподарських підприємств. У аналізований період (2002 – 2017 рр.) стабільною є тенденція до зменшення кількості приватних підприємств.

У 2016 р. функціонувало 3752 таких підприємств, що становить 26,8 % сільськогосподарських підприємств усіх видів (без фермерських господарств) і 7,9 % - включаючи фермерів, малі підприємства цієї форми склали 44,9%; у 2017 р. кількість приватних підприємств зменшилася (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Наявність приватних підприємств у сільському господарстві України*

Показники	2002	2005	2010	2014	2015	2016	2017
Підприємства - всього	4116	4123	4243	3772	3627	3752	3215
За розміром							
великі та середні, од.	2410	1814	2268	2116	2111	2066	
% до загальної кількості	58,6	44,0	53,5	56,1	58,2	55,1	
малі, од.	1706	2309	1975	1656	1516	1686	
% до загальної кількості	41,4	56,0	46,5	43,9	41,8	44,9	

*Статистичний збірник „Сільське господарство України”; Статистичний бюлетень „Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств” Форма 50 с.-г.

Аналізуючи трансформаційні зміни³, зазначимо, що приватне підприємство як форма, заснована на власності однієї особи, тому має характерні відмінності у можливостях залучення капіталу. Тому у цих підприємств вкрай нестабільне землекористування (табл. 2.15): загальна площа сільськогосподарських угідь по групі станом 2005 р. зменшилася майже на 25% від рівня 2001 р., проте з 2010 р. розпочалася висхідна тенденція і в 2016 р. оброблялося 3801 тис. га сільськогосподарських угідь (94 % від рівня 2001 р.), або 1840 га в середньому на одне підприємство. Чисельність працюючих за період зменшилася більш ніж у 3 рази - до 31 особи у 2016 р., або 1,6 працівника на 100 га сільгоспугідь порівняно з 2,3 по усіх формах підприємств.

³ Тут і далі нами розглядаються приватні підприємства, що звітують за формою № 50-сг

Таблиця 2.15

Розміри приватних підприємств у сільському господарстві України*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Всього працівників, тис. осіб	307,8	240,2	138,4	78,4	64,8	64,4	63,6
% до чисельності по с.г. підприємствах	18,1	16,9	17,3	15,1	15,2	16,1	16,2
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с.г. виробництві							
на 1 підприємство, осіб	119	100	76	35	31	31	31
на 100 га с.г. угідь, осіб	7,6	6,3	4,5	2,4	2,1	2,1	1,7
Сільськогосподарські угіддя, тис. га	4054	3809	3065	3328	3145	3115	3801
% до с.г. підприємств	18,4	17,5	18,9	18,0	17,3	17,6	22,0
З них взято в оренду: тис. га	3839	3678	3017	3259	3124	3081	3773
%	94,7	96,5	98,4	97,9	99,3	98,9	99,3
Сільськогосподарські угіддя у розрахунку на 1 п.-во, га	1573	1581	1690	1468	1486	1476	1840
Рілля, на 1 п.-во, га	1346	1381	1531	1403	1430	1418	1763

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

Обмежені можливості приватних підприємств зумовлюють низький рівень дохідності на 1 га сільгоспугідь – у 2016 р. – 13,1 тис. грн та відповідно мали обмежені можливості щодо сплати орендної плати – лише 1,2 тис. грн. за 1 га сільськогосподарських угідь. За рівнем прибутковості вони випереджали лише державні підприємства; у 2015 і 2016 рр. прибутковими були близько 92% приватних підприємств (табл. 2.16).

Приватні підприємства найбільше (після фермерських) орієнтуються на виробництво рослинницької продукції. Станом на 2016 р. частка тваринництва у них становила 10,3 %, переважно це молоко – 3,9 %, м'ясо свиней – 2,2 %, у загальній структурі виробництва.

Поряд із цим, приватні підприємства виробляють до 16 % валової продукції сільського господарства країни, у т.ч. 18,4 % продукції рослинництва і 7,1 % продукції тваринництва.

Таблиця 2.16

Прибутковість діяльності приватних підприємств*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Прибуток від усієї діяльності (збиток), млн. грн.	465	216	314	2195	5961	14727	14475
%, прибуткових підприємств	66,9	51,4	46,9	78,4	84,2	91,2	92,6
%, збиткових підприємств	32,6	47,2	52,7	21,4	14,6	8,0	6,9
Одержано збитку, млн. грн.	-78	-153	-165	-328	-315	-322	-191
<i>Результати реалізації продукції</i>							
сільськогосподарська продукція							
Прибуток (збиток), млн. грн	420	172	255	2161	5615	14538	14259
Рівень рентабельності (збитковості), %	22,4	8,8	8,8	23,7	29,9	47,9	41,3
продукція рослинництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	460	327	229	2168	5586	13979	14039
Рівень рентабельності (збитковості), %	41,2	27,2	11,9	30,5	35,8	52,9	47,1
продукція тваринництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	-40	-156	25	-7	29	559	220
Рівень рентабельності (збитковості), %	-5,3	-20,5	2,6	-0,3	0,9	14,2	4,6

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

Розвиток приватних підприємств як організаційної форми господарювання відповідає критеріям їх інституційного статусу – моделі, за якої приватна особа (підприємець) одноосібно розробляє, реалізовує на практиці стратегію діяльності і несе відповідно економічну та соціальну відповідальність. Цим критеріям підпорядкована динаміка, ефективність та результати функціонування приватних підприємств.

2.5. Державні підприємства

Державні сільськогосподарські підприємства, які у 1990 р. становили 21,2% усіх підприємств галузі, нині є найменш чисельною формою господарювання в сільському господарстві. Також, їх кількість зменшилася у період з 2002 р. до 2017 р., відповідно було 570 од. (2002 р.), а стало 199 (2017 р.).

У 2016 р. функціонували 222 таких підприємства, або 1,6% від усіх сільськогосподарських підприємств (без фермерських господарств) і менше 0,5% - включаючи фермерів. Переважно це великі та середні підприємства – за обсягами виробництва. Кількість державних підприємств постійно зменшується. Як зазначалося, за підсумками 2017 року вона склала 199 одиниць (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Наявність державних підприємств у сільському господарстві України*

Показники	2002	2005	2010	2014	2015	2016	2017
Підприємства - всього, од.	570	386	322	288	241	222	199
За розміром							
великі та середні, од.	336	271	279	221	181	167	
% до загальної кількості державних підприємств	58,9	70,2	86,6	76,7	75,1	75,2	
малі, од.	234	115	43	67	60	55	
% до загальної кількості державних підприємств	41,1	29,8	13,4	23,3	24,9	24,8	

*Статистичний збірник „Сільське господарство України”; Статистичний бюлетень „Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств” Форма 50 с.-г.

Середній розмір державного сільськогосподарського підприємства за площею сільгоспугідь є найбільшим серед усіх форм господарювання і становить на 2016 р. 2623 га, чисельність працюючих – 70 осіб⁴. У розрахунку на 100 га сільгоспугідь у них зайнято 2,7 працівника порівняно з 2,3 по усіх підприємствах (табл. 2.18).

⁴ Тут і далі нами розглядаються державні підприємства, що звітують за формою № 50-сг

Таблиця 2.18

Розміри державних підприємств*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Всього працівників, тис. осіб	38,2	65,6	42,5	23,8	15,7	13,1	11,6
% до чисельності по с.г. підприємствах	2,2	4,6	5,3	4,6	3,7	3,3	3,0
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с.г. виробництві							
на 1 підприємство, осіб	98	195	157	85	71	72	70
на 100 га с.г. угідь, осіб	7,3	7,2	5,8	4,1	2,8	2,5	2,7
Сільськогосподарські угіддя, тис. га	526	911	734	586	566	522	438
% до с.г. підприємств	2,4	4,2	4,5	3,2	3,1	2,9	2,5
З них взято в оренду: тис. га	510	36	35	21	20	17	17
%	97,0	3,9	4,8	3,5	3,5	3,2	3,9
Сільськогосподарські угіддя у розрахунку на 1 п.-во, га	1348	2712	2707	2099	2562	2884	2623
Рілля на 1 п.-во, га	1190	2165	2201	1724	2189	2423	2190

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

У структурі виробництва станом на 2016 р. значна частка припадає на молоко (9,3 % – більше лише у СВК), а частка соняшнику є найменшою серед інших підприємств (16,0% при середній 20,9%). Їхня частка у виробництві м'яса великої рогатої худоби найбільша (3,0%).

Державні підприємства отримували найменший рівень доходу та прибутку, близько 20% державних підприємств у 2015 і 2016 рр. були збитковими (табл. 2.19), але мали найвищу частку оплати праці у структурі виробничих витрат (11,6% проти 4,6% у середньому по усіх підприємствах).

Загалом динаміка представлення державних підприємств в аграрному секторі економіки України у кінцевому вираженні є спадною. Ставлення до державної форми аграрного підприємництва неоднозначне як у селян, так і у держави. Це головні зокрема інституційні чинники перспективи цього типу підприємств, на що звертаємо увагу.

Таблиця 2.19

Прибутковість діяльності державних підприємств*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Прибуток від усієї діяльності (збиток), млн. грн.	78	89	-20	11	133	352	390
%, прибуткових підприємств	73,6	60,1	34,7	51,3	61,1	77,3	80,2
%, збиткових підприємств	25,6	39,6	64,2	47,0	35,3	21,5	19,8
Одержано збитку, млн. грн.	-9	-39	-71	-93	-56	-40	-44
Результати реалізації продукції							
сільськогосподарська продукція							
Прибуток (збиток), млн. грн	62	73	-16	15	122	303	337
Рівень рентабельності (збитковості), %	24,2	13,9	-2,3	1,2	6,2	13,5	12,2
продукція рослинництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	71	123	26	103	221	370	417
Рівень рентабельності (збитковості), %	41,9	40,7	6,0	14,1	15,3	21,7	19,3
продукція тваринництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	-9	-50	-42	-88	-98	-66	-80
Рівень рентабельності (збитковості), %	-10,4	-22,8	-14,7	-17,1	-18,1	-12,1	-13,2

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

2.6. Підприємства інших організаційно-правових форм

Підприємства інших форм господарювання за кількістю становлять 4,3 % усіх сільськогосподарських підприємств (без фермерських господарств) і 1,3 % – включаючи фермерів. У 2016 р. працювало 603 таких підприємств, 72,5 % з них є малими за обсягами виробництва. Кількість інших підприємств з 2000 р. збільшилася в 1,5 рази, однак з 2010 р. – стрімко зменшилася майже на 60 %. За нашими оцінками, найчисельнішою групою серед інших форм господарювання є дочірні (36 %) та колективні підприємства (62 од. у 2015 р.). У 2017 р. тенденція до зменшення кількості підприємств інших організаційно-правових форм збереглася (табл. 2.20).

Таблиця 2.20

Наявність інших підприємств у сільському господарстві України*

Показники	2002	2005	2010	2014	2015	2016	2017
Інші підприємства - всього, од.	2002	1500	1481	691	891	603	592
За розміром							
великі та середні, од.	371	224	305	242	177	166	
% до загальної кількості державних підприємств	18,5	14,9	20,6	35,0	19,9	27,5	
малі, од.	1631	1276	1176	449	714	437	
% до загальної кількості державних підприємств	81,5	85,1	79,4	65,0	80,1	72,5	

*Статистичний збірник „Сільське господарство України”; Статистичний бюлетень „Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств” Форма 50 с.-г.

Зі значним зменшенням кількості підприємств (інших форм) у 2016 р., за підсумками цього ж року, відносно 2001 р. і 2002 р. значно змінилися показники, які характеризують розміри господарюючих суб'єктів. Середній розмір інших підприємств за площею сільгоспугідь становить 1973 га (2016 р.), за чисельністю працюючих – 57 осіб. У розрахунку на 100 га сільгоспугідь у них зайнято 2,7 працівники порівняно з 2,3 по усіх формах підприємств (табл. 2.21).

Таблиця 2.21

Розміри підприємств інших організаційно-правових форм*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Всього працівників, тис. осіб	73,9	38,9	23,4	29,0	15,0	10,5	9,4
% до чисельності по с.г. підприємствах	4,3	2,7	2,9	5,6	3,5	2,6	2,4
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с.г. виробництві							
на 1 підприємство, осіб	208	105	104	95	62	59	57
на 100 га с.г. угідь, осіб	8,0	6,0	5,4	3,2	2,6	2,8	2,9
Сільськогосподарські угіддя, тис. га	927	652	437	896	577	379	328
% до с.г. підприємств	4,2	3,0	2,7	4,9	3,2	2,1	1,9
З них взято в оренду: тис. га	32	583	395	828	549	364	313
%	3,5	89,4	90,5	92,4	95,2	96,0	95,4
Сільськогосподарські угіддя у розрахунку на 1 п.-во, га	2604	1757	1951	2936	2386	2142	1973
Рілля на 1 п.-во, га	2107	1534	1773	2777	2290	2037	1866

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

Проте зазначимо, що наприклад показник середньої площі значно варіюється (див. дані табл. 2.21). Відповідно кількісні варіації притаманні іншим показникам розміру цієї категорії підприємств – чисельності працівників з розрахунку на 1 підприємство, на 100 га сільськогосподарських угідь. Використовувані у підприємницькій діяльності угіддя переважно є орендованими у селян-власників, тому як і у багатьох інших формах – бізнес цієї категорії аграрних структур заснований на базі орендованої землі.

Ці підприємства вирощують переважно соняшник (24,5 %), пшеницю (15,3 %) та кукурудзу (14,2 %), мають досить високу частку молока (8,1 %) та свинини (3,8 %). Найбільша їх частка у виробництві молока (2,8 %) та соняшнику (2,0 %). Виробництво носить сировинний характер, зорієнтоване на вирощування переважно експортоорієнтованих, високомаржинальних культур.

Разом із тим підприємства цієї категорії ведуть ефективну, прибуткову господарську діяльність (табл. 2.22) – мають найвищий дохід і прибуток з 1 га сільгоспугідь, найбільший фонд оплати праці у розрахунку на 1 га.

Таблиця 2.22

Прибутковість діяльності інших підприємств*

Показники	2001	2002	2005	2010	2014	2015	2016
Прибуток від усієї діяльності (збиток), млн. грн.	182	38	103	617	926	1415	1743
%, прибуткових підприємств	74,2	56,6	42,4	68,9	78,5	85,9	85,5
%, збиткових підприємств	25,8	42,3	57,1	30,2	19,4	13,0	12,7
Одержано збитку, млн. грн.	-23	-37	-64	-163	-176	-13	-23
Результати реалізації продукції							
сільськогосподарська продукція							
Прибуток (збиток), млн. грн	148	9	17	615	860	1404	1722
Рівень рентабельності (збитковості), %	29,0	2,0	2,5	22,1	21,1	37,3	42,4
продукція рослинництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	162	35	5	305	617	1249	1333

Продовження табл. 2.22

Рівень рентабельності (збитковості), %	54,6	13,2	1,5	20,0	21,5	42,9	44,3
продукція тваринництва							
Прибуток (збиток), млн. грн	-13	-26	12	311	244	154	389
Рівень рентабельності (збитковості), %	-6,2	-14,7	3,4	24,5	20,2	18,3	36,8

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

Підприємства інших форм господарювання забезпечують одні з найвищих за рівнем доходи, переважна кількість господарств є прибутковими, їх чисельність відносно стабільна. Тому за оцінками економічної ефективності вони одні із найбільш результативних – мають перспективу для подальшого розвитку.

2.7. Агрохолдинги та інші великі агроформування

Розмежування земель і майна колективної власності в процесі масового реформування сільськогосподарських підприємств, утвердження спеціальних режимів оподаткування та механізму оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, зростання попиту на світових продовольчих ринках і конкуренції товаровиробників створили умови для укрупнення сільськогосподарського виробництва, його інтеграції з суміжними галузями. Це відбувалося шляхом розширення землекористування існуючими чи спеціально створеними компаніями за рахунок масової оренди земельних ділянок та (або) повного чи часткового поглинання, встановлення контролю над групою сільськогосподарських підприємств.

У 2016 р., за даними Держстату України, функціонувало 164 сільськогосподарських підприємства, які використовували понад 10 тис. га сільськогосподарських угідь. Такі підприємства цілком правомірно віднести до великих (далі –

великі сільгоспідприємства), оскільки розмір їх землекористування у 6 – 100 разів перевищує середній по усіх сільгоспідприємствах. Характеристики таких сільгоспідприємств наведено у табл. 2.23, які свідчать, що вони суттєво відрізняються від підприємств менших розмірів.

За відносно невеликої кількості таких підприємств (2,0 % до загальної) вони використовують майже чверть сільськогосподарських угідь, практично усі – на умовах оренди, забезпечують найвищий рівень орендної плати.

Загалом великі (більше 10 тис. га) сільгоспідприємства виробляють понад 23 % валової продукції сільського господарства усіх сільгоспідприємств, у т.ч. 26 % продукції рослинництва і 15,5 % продукції тваринництва. По окремих видах продукції частка їх значно більша: кукурудзи – 36 %, сорго – 31 %, сої – 30 %, цукрових буряків – 54 %, м'яса свиней – 34 %.

Таблиця 2.23

Основні показники сільськогосподарських підприємств за площею сільськогосподарських угідь у 2016 р., га

Показники	До 500	501-1000	1001-2000	2001-5000	5001-10000	10001-20000	20001-50000	50001-100000	Більше 100001	Більше 10001
Частка підприємств у групі до заг. кількості, %	27,6	16,0	27,5	22,1	4,8	1,3	0,5	0,1	0,1	2,0
Середній розмір 1 підприємства, га	217	727	1440	3011	6760	13396	30452	82428	217169	26185
Частка с.-г. угідь до загальної площі, %	2,9	5,6	19,1	31,9	15,7	8,6	7,6	2,4	6,3	24,8
Частка орендованих с.-г. угідь до площі по групі, %	95,7	96,6	96,8	95,1	93,7	96,2	99,8	100,0	100,0	98,6
Середній розмір орендної плати за 1 га, грн	1756	1346	1456	1494	1626	1819	1995	1931	1289	1748
Частка середньооблікової чисельності працівників до загальної, %	11,6	6,2	18,4	30,9	13,5	7,1	8,3	2,0	2,0	19,4

Продовження табл. 2.23

Дохід (виручка) до загального, %	9,7	5,0	17,6	29,5	14,8	9,3	8,2	2,2	3,7	23,4
Прибуток від усієї діяльності до загального, %	6,7	4,9	19,3	32,3	14,9	8,2	7,1	2,4	4,3	22,0
Частка витрат на оплату праці у виробничих витратах по групі, %	4,9	4,6	5,3	5,8	5,7	5,9	5,7	4,7	6,5	5,8
Частка орендної плати у виробничих витратах по групі, %	2,6	8,1	11,5	10,9	11,3	11,3	11,1	16,7	19,0	12,6
У розрахунку на 1 працюючого, тис. грн:										
- дохід (виручка)	613	583	703	698	803	962	726	822	1318	884
- прибуток	114	157	208	207	218	229	169	242	416	224
- оплата праці	33,7	29,3	29,7	34,1	39,1	48,6	41,3	28,6	60,1	44,6

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

Дослідження науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», як і інших експертів, довели існування формальних та неформальних корпоративних аграрних об'єднань. Непоодинокими є приклади здійснення господарської діяльності різними юридичними особами-сільськогосподарськими підприємствами різних організаційно-правових (ТОВ, приватні підприємства, фермерські господарства), що фактично входять до складу одного корпоративного формування. Це ускладнює проведення достовірних досліджень. За оцінками ННЦ «Інститут аграрної економіки» протягом 2018 р. понад 120 корпоративними формуваннями контролювалося біля 9,1 млн. га або близько 21,9 % сільськогосподарських угідь країни.

В умовах загострення конкуренції агрохолдингові формування та великі підприємства мають значні перспективи свого розвитку, передусім за рахунок поглинання малих форм господарювання, які без відчутної підтримки не зможуть конкурувати навіть із середніми підприємствами.

Формування економічних зв'язків між суб'єктами господарювання компанії на засадах агропромислової інтеграції спрямовує на тривалу взаємовигідну співпрацю, розвиток і

вдосконалення напрямків бізнесу, налагодження інфраструктури, упровадження інноваційних технологій, програм безперервного навчання персоналу та підтримування професіоналізму працівників. Інтеграція розширює можливості диверсифікації виробництва (асортименту продукції), логістики матеріальних, фінансових та інформаційних потоків, зменшення трансакційних і транспортних витрат внаслідок спільного використання сировинної бази, раціонального завантаження виробничих потужностей, скорочення втрат продукції в результаті зменшення часу між стадіями проходження сировини і готової продукції, розширення сфери використання сільськогосподарської праці (табл. 2.24).

Таблиця 2.24

Види діяльності та інтеграційні зв'язки в агропромисловій компанії Uklandfarming PLC*

Види діяльності й обсяги виробництва в Україні	Інтеграційні зв'язки в компанії	Інтеграційні зв'язки за межами компанії
вирощування зернових, 4,2 %; виробництво комбікормів	ПАТ "Компанія "Райз"; "Дакор Агро Холдинг"; "Avangardco IPL"; 6 комбікормових заводів	послуги зі зберігання зерна; постачання зерна, комбікормів, насіння
вирощування птиці, поголів'я 27,5 млн голів, курей-несучок – 22,8 млн голів; виробництво яєць, 33 % та 57 % промислового виробництва; виробництво сухих яєчних продуктів, 88 %	"Avangardco IPL"; ООО "Імперово Фудз"; 19 птахофабрик, 3 репродуктори II порядку, 9 зон із дорощування молодня-ку; 3 склади довготривалого зберігання яйця	"Волиньхолдинг" (ТМ "Торчин"); торгова мережа; експорт в ЄС
вирощування цукрового буряку; виробництво цукру, 10,3 %	"Дакор Агро Холдинг" 6 цукрових заводів	постачальники сировини на цукрові заводи; торгова мережа; експорт
вирощування великої рогатої худоби (66,3 тис. голів, в т. ч. 23,2 тис. дійних корів); виробництво м'яса, 18,9 тис. т (15,7 %) яловичини; 93,2 тис. т сирого молока; вирощування свиней (6 тис. голів); 24 % загального виробництва шкіри	125 ферм, в т.ч. 3 племзаводи, 8 племінних центрів, 2 відгодівельних комплекси; 19 м'ясокомбінатів; 2 заводи з виробництва шкіри	постачальники сировини на м'ясокомбінати; постачання сирого молока на 24 заводи з перероблення молока, що належать Danone, Bell i Almira Group

Продовження табл. 2.24

Дистрибуція, логістика, трейдингова діяльність	“Avangardco IPL” ПАТ “Компанія “Райз”; “Дакор Агро Холдинг”	продаж засобів захисту рослин, міңдобрив, с-г. техніки, запчастин; транспортно-логістичні послуги, технічний сервіс, послуги зі зберігання й перероблення зерна
--	--	---

*Систематизовано авторами з відкритих джерел

Значною мірою інтеграція забезпечує розв’язання різнопланових і багаторівневих завдань організації й функціонування аграрного ринку, насамперед його раціональної побудови на основі нормалізації пропорцій обміну між сферами виробництва.

Нині внесок агрохолдингів у забезпечення продовольчої безпеки країни, формування експортного потенціалу сільськогосподарської продукції, економічного зростання аграрної галузі є значним і вагомим, що підтверджується результатами проведеного аналізу діяльності підконтрольних агрохолдингам сільгосп підприємств, у порівнянні з результатами діяльності самостійних сільгосп підприємств різних організаційно-правових форм господарювання (рис. 2.3).

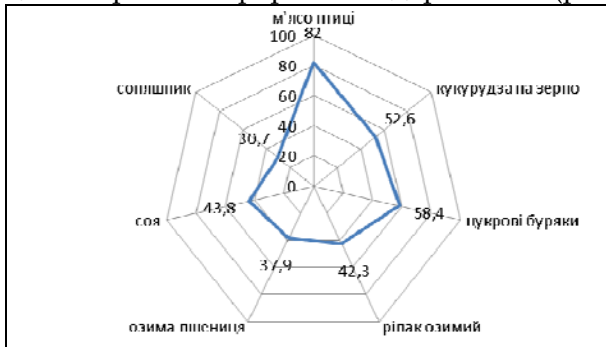

Рис. 2.3. Внесок агрохолдингів у формування пропозиції на аграрному ринку*, %

* Реалізовано у відсотках до загального обсягу реалізації цієї продукції у сільськогосподарських підприємствах всіх форм власності (включаючи фермерські господарства). Розраховано за даними Державної служби статистики України

Більшість агрохолдингів спеціалізується на вирощуванні високотехнологічних експортно-орієнтованих культур (зернових та олійних культур). Підконтрольними агрохолдингам сільгосппідприємствами у 2015 році за окремими товарними групами реалізовано від 30,7 до 82 % сільськогосподарської продукції, виробленої в сільськогосподарських підприємствах всіх форм власності (включаючи фермерські господарства).

Водночас неврегульоване нарощування масштабів діяльності агрохолдингів призводить до загострення проблем сталого розвитку сільських територій. Стосовно форм господарювання це витіснення ними інших форм шляхом постійного розширення власного землекористування за рахунок земель, які використовують фермери або не інтегровані з агрохолдингами сільськогосподарські підприємства. Зокрема, за даними Держстату України, протягом 2011 – 2016 рр. найбільше зросла площа землекористування підприємств, що мали понад 10 тис. га сільськогосподарських угідь – від 2886,8 до 3527,9 тис. га, а частка таких підприємств у загальній площі використання сільськогосподарських угідь збільшилася від 29,3 до 31,9 %. Таке зростання відбулося за рахунок підприємств із розмірами землекористування від 2 до 10 тис. га, частка яких зменшилася на 4,4 % (по інших підприємствах частка не змінювалася або зростала). Внаслідок вищезазначених процесів звужуються можливості сільського населення щодо ведення сільськогосподарської підприємницької діяльності.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК НЕСІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ НА СЕЛІ

3.1. Несільськогосподарські формування та види економічної діяльності

Важливими умовами, що визначають можливості реалізації економічних інтересів сільського населення є рівень розвитку малого підприємництва, яке на селі окрім аграрного представлене у формах несільськогосподарської, альтернативної зайнятості, представленої у тому числі на засадах неформальної.

Альтернативна зайнятість на селі є видом діяльності і одним із способів отримання доходів, який забезпечує підвищення соціально-економічного добробуту сільського населення, проте в українському селі вона покищо малопоширена. Причина у складностях, які пов'язані із питаннями державної інституційної політики, несприятливими конкурентними умовами зі стимулювання нетрадиційних для українського села форм підприємницької діяльності.

Проте, сільські території, на яких розвиваються альтернативні види діяльності сільського населення зокрема через несільськогосподарські форми підприємницької діяльності, набувають статусів підвищення соціально-економічного добробуту, поступово змінюються усталені погляди на сільське середовище. Торгівля, зелений і фермерський туризм, транспортне обслуговування, ремонтні, будівельні та інші послуги, що надаються сільськими мешканцями, сприяють вирішенню соціально-психологічних аспектів розвитку інституту праці на селі, виступаючи певним «містком» між сільськими та міськими поселеннями (рис. 3.1).

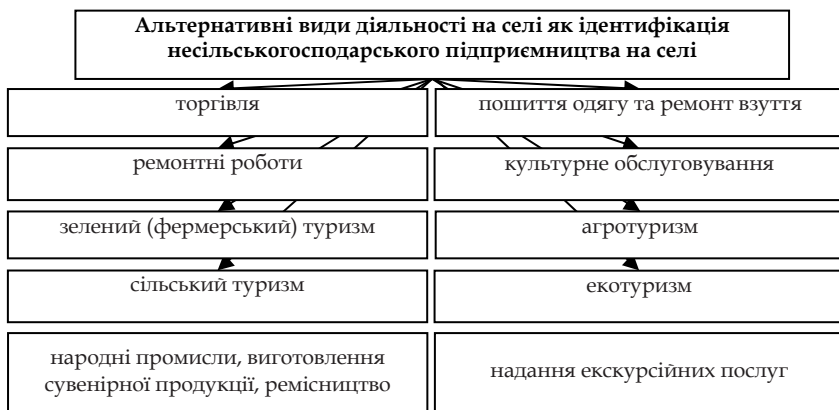

Рис. 3.1. Несільськогосподарське підприємництво як альтернативний вид діяльності у сільській місцевості*

**Систематизовано за результатами досліджень*

В Україні є необхідні передумови розвитку відпочинку на селі, який можна розглядати як специфічну непідприємницьку форму підсобної господарської діяльності у сільському середовищі з використанням природного та культурного потенціалу регіонів, або як форму малого підприємництва, що дає можливість певною мірою вирішити проблему зайнятості сільського населення, покращити його добробут, повніше використати природний та історико-культурний потенціал сільської місцевості.

Розвиток несільськогосподарського підприємництва має реальну перспективу та сприятиме поліпшенню соціально-економічної ситуації в сільській місцевості.

Альтернативною формою господарської діяльності (несільськогосподарського підприємництва) в аграрному секторі є діяльність в сфері сільського або агро- та екотуризму (фермерського туризму). Вона може розвиватися як самостійний або допоміжний вид бізнесу. Сільський туризм як форма несільськогосподарського підприємництва виступає важливим чинником стабільного динамічного збільшення

надходжень до бюджету, активізації розвитку багатьох галузей економіки (транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство тощо) та зайнятості сільського населення.

Значна частина мешканців села при бажанні спроможні забезпечити якісний відпочинок туристів. З практики відомо, що люди, які віддають перевагу відпочинку в сільській місцевості і бажають провести вихідні дні або свята за містом, в більшості туристичних фірм і агентств не знаходять відповідних пропозицій. Більше того вивчення існуючого досвіду свідчить про прагнення іноземних туристів провести відпочинок не в готелі зі стандартним переліком послуг, а безпосередньо в господарстві і на природі. Це зумовлено бажанням детальніше познайомитися з національними і регіональними особливостями способу життя сільського населення. Ця категорія туристів практично взагалі не отримує необхідної інформації.

З іншого боку переважна частина селян і не здогадується про існування попиту на відпочинок в сільській місцевості та можливості ведення успішного бізнесу на основі власного господарства. Ефективно поєднати інтереси цих двох груп учасників ринку туристичних послуг дозволяє широке використання сучасних інформаційних технологій.

Основна відмінність сільського зеленого туризму від звичайного туризму – це те, що туристичні послуги надають особи, які мають інший фах (сільськогосподарські робітники, працівники сфери обслуговування, вчителі) та надають ці послуги в сільській місцевості.

Селянин-фермер в межах сільського туризму може організувати: активний туризм (збудувати на своїй території спортивний майданчик, підйомник, розробити маршрути для велотуристів, кінні прогулянки); екотуризм (відпочинок в екологічно чистій місцевості, вживання

чистих продуктів); мисливський туризм; культурно-етнічний і т.д.

Сільський зелений туризм передбачає розташування поселення для туристичної діяльності на сільській території з відносно непорушною природою. Сільський туризм здатний підтримувати місцеву культуру в сільських районах, заохочуючи місцеві громади до відновлення місцевих і регіональних історичних пам'яток.

Популярними є екскурсії на ферми, які можуть надавати послуги для туристів. В Україні є пропозиції в цьому напрямку – це:

тури вихідного дня, які передбачають проживання у сільських садибах, апробацію сільського способу життя;

безпосереднє проживання у сільській місцевості, що передбачає використання органічних продуктів харчування (свіже молоко, виготовлений на фермі сир), готових традиційних страв та побутових речей (вовнові вироби ручної роботи – ковдри);

навчальні програми (можливість навчитися виготовляти вироби з вовни);

демонстрації та майстер-класи (стрижка овець) та піші тури (вихід на полонини щоб помилуватися пейзажами, поїти овець, пікнік з виробленими в господарстві продуктами);

проведення урочистостей (фестивалі, ярмарки, інші зібрання).

Згідно даних Державної служби статистики України даний напрям несільськогосподарського підприємництва на селі активно розвивається (табл. 3.1), що забезпечується функціонуванням готелів та інших місць для тимчасового проживання.

Таблиця 3.1

Сільський (зелений) туризм (фізичні особи-підприємці)*

Показники	2014	2015	2016	2017	2017/2014, +/-	2017/2014, %
Кількість садиб, од.	233	235	375	377	144	161,8
Кількість розміщених, осіб	39311	49253	79891	82570	43259	210,0
Середня місткість садиб, місць	13,5	12,7	13,2	13,5	0	100,0
Площа садиб – усього, м ²	71208,4	73241,0	90811,1	94763,1	23554,7	133,1
у т.ч. житлова	23556,7	25557,5	43764,0	45924,1	22367,4	195,0
Доходи від наданих послуг (без ПДВ, акцизного податку і аналогічних платежів), тис. грн	11219,9	18369,0	41879,5	53594,4	42374,5	477,7
Витрати, тис. грн	6756,8	10186,9	25052,8	26053,1	19296,3	385,6
Фактичні витрати на один людинодень перебування, грн	117,8	153,7	197,1	248,1	130,3	210,6
Кількість ночівель, од.	93341	106233	200709	213 061	119720	228,3
Середня тривалість перебування розміщених осіб, днів	2,4	2,2	2,5	2,6	0,2	108,3
Коефіцієнт використання місткості КЗР	0,15	0,19	0,16	0,20	0,05	133,3
Кількість днів роботи	41189	41957	86610	89 793	48604	218,0

*Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів

Дані статистики підтверджують перспективу розвитку сільського (зеленого) туризму як альтернативного виду діяльності сільського населення та становлення несільськогосподарського підприємництва на селі, на противагу негативній динаміці іншої несільськогосподарської діяльності, якою є мережа підприємств роздрібною торгівлі (табл. 3.2 і 3.3).

Таблиця 3.2

**Динаміка розвитку торгової мережі підприємств
роздрібною торгівлі на селі у 2014-2017 рр***

Об'єкти підприємств роздрібною торгівлі	2014		2015		2016		2017		2017/2014, %	2017/2014, %
	Усього	У сільській місцевості	Усього	У сільській місцевості	Усього	У сільській місцевості	Усього	У сільській місцевості	Усього	У сільській місцевості
Кількість об'єктів роздрібною торгівлі, одиниць	49607	10864	49587	10319	49326	9935	39305	7429	79,2	68,4
Магазинів	38621	8804	38481	8283	38439	7835	32662	6168	84,6	70,1
з них										
аптеки та аптечні пункти	12433	1593	12711	1448	13046	1446	12540	1385	100,9	86,9
Напівстационарні об'єкти роздрібною торгівлі (каоски та автозаправочні станції (включаючи АТКС))	10986	2060	11106	2036	10887	2100	6643	1261	60,5	61,2

*Дані Державної служби статистики України та власні розрахунки

Таблиця 3.3

Регіональне структурування підприємств роздрібної торгівлі у сільській місцевості у 2014-2017 рр.*

Region	2014				2015				2016				2017				2017/2014,%			
	Усього об'єктів		У тому числі:		Усього об'єктів		У тому числі:		Усього об'єктів		У тому числі:		Усього об'єктів		У тому числі:		Усього об'єктів			
Україна	10864	8804	1593	2060	10319	8283	1448	2036	9935	7835	1446	2100	7429	6168	1385	1261	68,4	70,1	86,9	61,2
Вінницька	1018	822	77	196	933	757	73	176	859	700	74	159	720	622	53	98	70,7	75,7	68,8	50,0
Волинська	456	370	83	86	397	312	43	85	355	266	43	89	268	223	42	45	58,8	60,3	50,6	52,3
Дніпропетровська	393	289	89	104	341	233	87	108	324	215	89	109	232	177	84	55	59,0	61,2	94,4	52,9
Донецька	192	149	33	43	163	129	23	34	134	112	21	22	103	86	13	17	53,6	57,7	39,4	39,5
Житомирська	534	448	92	86	485	400	93	85	445	355	80	90	339	275	71	64	63,5	61,4	77,2	74,4
Закарпатська	519	372	82	147	488	358	63	130	452	319	55	133	277	229	57	48	53,4	61,6	69,5	32,7
Запорізька	360	241	40	119	316	220	36	96	318	208	41	110	206	154	34	52	57,2	63,9	85,0	43,7

Продовження табл. 3.3

Івано-Франківська	425	341	18	84	381	293	18	88	352	266	18	86	217	162	16	55	51,1	47,5	88,9	65,5
Київська	1045	838	123	207	1094	877	115	217	1160	901	119	259	1008	799	123	209	96,5	95,3	100,0	101,0
Кіровоградська	368	292	81	76	354	275	79	79	350	272	81	78	288	242	82	46	78,3	82,9	101,2	60,5
Луганська	93	84	41	9	71	63	37	8	70	64	37	6	62	59	37	3	66,7	70,2	90,2	33,3
Львівська	644	634	40	10	610	600	30	10	612	596	24	16	475	474	22	1	73,8	74,8	55,0	10,0
Миколаївська	298	242	53	56	292	237	46	55	293	233	45	60	244	199	44	45	81,9	82,2	83,0	80,4
Одеська	411	269	102	142	401	251	99	150	370	218	93	152	266	173	88	93	64,7	64,3	86,3	65,5
Полтавська	568	469	170	99	537	437	154	100	518	405	152	113	404	327	142	77	71,1	69,7	83,5	77,8
Рівненська	613	521	50	92	591	508	51	83	585	499	52	86	384	342	53	42	62,6	65,6	106,0	45,7
Сумська	314	302	40	12	313	296	35	17	279	259	28	20	175	163	21	12	55,7	54,0	52,5	100,0
Тернопільська	409	352	45	57	394	337	43	57	367	311	41	56	263	233	43	30	64,3	66,2	95,6	52,6
Харківська	221	129	40	92	219	130	35	89	225	147	41	78	164	103	41	61	74,2	79,8	102,5	66,3
Херсонська	265	179	65	86	261	176	60	85	233	151	62	82	182	127	76	55	68,7	70,9	116,9	64,0
Хмельницька	554	495	52	59	529	469	61	60	522	466	74	56	377	347	79	30	68,1	70,1	151,9	50,8
Черкаська	436	346	97	90	413	314	91	99	404	307	100	97	232	188	98	44	53,2	54,3	101,0	48,9
Чернівецька	241	175	42	66	254	176	37	78	251	160	36	91	173	121	31	52	71,8	69,1	73,8	78,8
Чернігівська	487	445	38	42	482	435	39	47	457	405	40	52	370	343	35	27	76,0	77,1	92,1	64,3

** Дані Державної служби статистики України по розрахунку адиторії*

Враховуючи те, що близько половини працівників у сільській місцевості зайняті в неформальному секторі економіки, основним альтернативним видом діяльності яких є несільськогосподарське підприємництво, розроблено прогноз потенційного збільшення їх кількості у неформальному секторі (рис. 3.2).

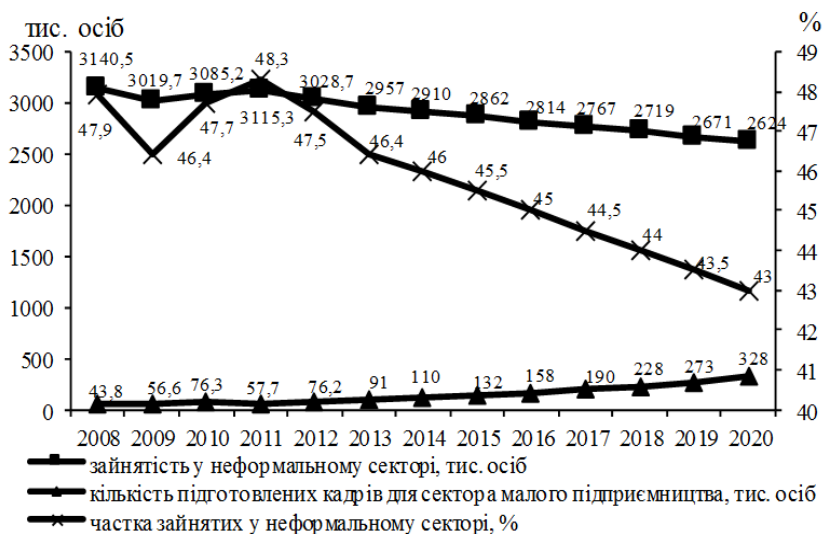

Рис. 3.2. Прогноз зміни кількості зайнятих у неформальному секторі економіки в сільській місцевості України*

*Розраховано за даними Державної служби статистики України

Так, за проведеними розрахунками, лише завдяки поліпшенню навчальної підготовки майбутніх підприємців до 2019 р. можна збільшити чисельність підготовлених осіб до 2730 тис., а вже у 2020 р. – до 328 тис., що матимуть змогу перейти із неформального сектору економіки, набувши офіційного статусу суб'єктів несільськогосподарської підприємницької діяльності, забезпечивши розвиток відповід-

них альтернативних бізнес-ідей в сфері сільського туризму та сезонних розваг на селі.

Таким чином, несільськогосподарське підприємництво в Україні являє собою досить важливий і перспективний напрям економічного розвитку, націлений на вирішення соціально-економічних, екологічних і етнокультурних проблем віддалених сільських регіонів. Розвиток несільськогосподарського підприємництва в нашій державі забезпечує нові робочі місця у сільській місцевості, покращує інфраструктуру сіл, сприяє ефективному використанню туристичних ресурсів, створює можливості підвищення матеріального добробуту селян.

3.2. Господарства населення в економіці агросектору

Господарства населення – найчисельніша категорія виробників сільськогосподарської продукції. Офіційна статистика відносить до них домогосподарства незалежно від мети виробництва сільгосппродукції, включаючи фізичних осіб-підприємців.

У 2016 р. кількість таких господарств становила 15 млн, однак порівняно з 2000 р. вона зменшилася на 15 %, а з 2010 р. – на 11,8 %. За підсумками 2017 р. кількісна складова оцінки складу суттєво не змінилася – залишається на майже на рівні 2016 р.

У 2016 р. господарства населення виробили 43 % продукції сільського господарства, у т.ч. 38,7 % продукції рослинництва і 54,4 % - тваринництва. У 2017 р. ці показники склали відповідно 43,6%, 39,5 і 54,2% (рис. 3.3).

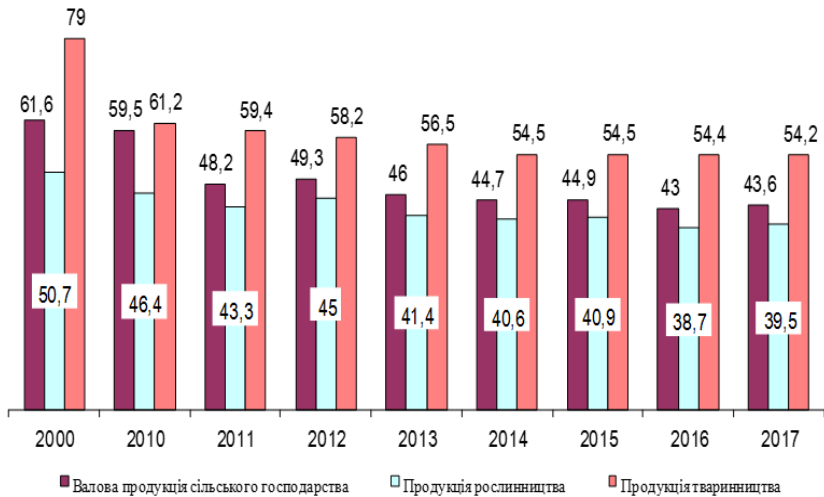

Рис. 3.3. Частка обсягів виробництва господарств населення у валовій продукції сільського господарства

Джерело: Статистичний щорічник України за 2017 рік

Частка господарств населення у виробництві валової продукції сільського господарства знижується, причому і в рослинництві, і в тваринництві. Частково це пов'язано із спадною динамікою обсягів землекористування громадян, передусім сільськогосподарських угідь товарного виробництва – з 2011 р. площа останніх зменшилась на 185,2 тис. га, або на 2 %. Однак здебільшого ця частка зменшується за рахунок випереджувальної динаміки збільшення обсягів виробництва сільськогосподарських підприємств – у 2016 р. на 19,9 % порівняно з 2011 р., а по господарствах населення – зменшення на 2,8 %).

За аналітичними розрахунками, половина сільських домогосподарств (50,9 %) мають в середньому до 0,5 га землі, 21,8 % - більше 1,0 га, а 1,3 % - понад 10,0 га. Середній розмір землекористування сільських домогосподарств – 1,22 га (2016 р.), у т.ч. в групі з площею землі більше 1,0 га – 4,05 га.

З 2010 р. цей розмір суттєво не змінився (в межах 0,03-0,07 га). Домогосподарства з площею більше 1,0 га (21,9 % від загальної кількості) використовують 72,6 %, а з середньою площею 10,01 га (1,4 %) і більше – 30,3 % усіх земель сільських домогосподарств. При цьому 63,2 % землі зазначених домогосподарств становлять земельні частки (паї) й орендовані землі, а 94,1 % їх земель знаходиться не в єдиному земельному масиві з середньою віддаленістю 2,3 км.

Сільські домогосподарства вирощують переважно зернові та зернобобові культури (50,4 % площ), здебільшого пшеницю, ячмінь і кукурудзу. Значну частину посівних площ займають також технічні (16,2 %) і кормові культури (15,8 %), картопля (13,6 %). Більше двох третин сільських домогосподарств (67,6 %) утримують сільськогосподарських тварин, у т. ч. велику рогату худобу – 39,3 %, корів – 37,7 %. Частка таких домогосподарств постійно зменшується – від 2010 р.

Власні трактори мають 31,2 % сільських домогосподарств і їх частка з 2010 р. збільшилася майже удвічі, а комбайни – лише 2,3 % господарств, сівалки – 13,9 %.

Сільські домогосподарства залучають найманих працівників (15,8 %), здебільшого для сезонних робіт. 70,7 % членів домогосподарств становлять особи від 16 до 70 років, а частка осіб похилого віку (старші 70 років) з 2010 р. зменшилася.

Особливе місце серед господарств населення займають особисті селянські господарства (далі – ОСГ), що ведуть господарську діяльність без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально, або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки та споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків і надання послуг з використанням

майна особистого селянського господарства, у т. ч. у сфері сільськогосподарського зеленого туризму¹.

На 1 січня 2019 року в Україні налічувалося 3996,5 млн господарств, а площа їх землекористування – 6268,0 тис. га. Площа земельних ділянок цих господарств, виділена з цільовим призначенням для ведення ОСГ, дорівнювала 2580,9 тис. га (41,2 %), а для ведення товарного сільськогосподарського виробництва – 2818,9 тис. га (45,0 %).

Землекористування ОСГ зменшується, в основному за рахунок площ, виділених для ведення ОСГ, тоді як площі, що використовуються такими господарствами для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, залишаються майже незмінними. Середній розмір ОСГ за площею земельних ділянок становить 1,54 га зі збільшенням з 2010 р. на 0,07 га (на 4,8 %), тоді як інших господарств населення розрахунково – 0,86 га.

¹ Про особисте селянське господарство: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 29., С. 232.

РОЗДІЛ 4.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СЕЛІ

4.1. Утвердження фермерства як базової форми господарювання

Світовий досвід переконує, що фермерський уклад найбільше відповідає гармонізації інтересів держави і суспільства стосовно розвитку сільського господарства. Саме фермер виробляє сільськогосподарську продукцію практично в місці свого проживання, створює робочі місця й найбільше зацікавлений в сталому розвитку сільських територій. Підприємницький хист фермера забезпечує виробництво всіх перспективних і малоперспективних, але потрібних продуктів, фермерські господарства мають особливу конкурентну стійкість. Відповідно більш вагома частка фермерства посилює виробничу (виробляється достатня кількість потрібної продукції), фінансову (надходження від продажу виробленої продукції, доходи місцевих бюджетів), соціальну (зайнятість і доходи сільського населення) та екологічну (ощадливе використання природних ресурсів) стійкість сільського господарства. Крім того, фермери є лідерами сільських громад, носіями і провідниками прогресивних ідей та механізмів сільського розвитку, базою формування соціального капіталу на селі.

Досягнуті в Україні параметри розвитку фермерства за обсягами та змістом поки що не можна вважати достатніми для виконання ним своєї історичної місії. Головними напрямками розвитку фермерства на найближчу перспективу слід вважати:

- стимулювання трансформації особистих селянських господарств у фермерські задля створення додаткових можливостей розвитку ОСГ за рахунок підвищення їх капіталізації, залучення коштів державної підтримки, використання ресурсів тощо;

- запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення для громадян, що працюють у сільському господарстві, мають відповідну освіту та (або) досвід і проживають на території місцезнаходження земельних ділянок для активізації створення нових фермерських господарств сімейного типу, а також формування оптимальних (ефективніших) розмірів існуючих господарств;

- розширення державної та іншої підтримки фермерства задля активізації його розвитку, підвищення його ролі серед інших форм господарювання.

Законом України «Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» (31.03.2016) розширені можливості щодо створення сімейних фермерських господарств, в першу чергу через створення їх у формі фізичної особи-підприємця.²

Тим самим закладені умови для збільшення чисельності сімейних фермерських господарств, передусім за рахунок господарств населення. Стимулюючи особисті селянські та інші господарства населення до їх трансформації у сімейні ферми, можна суттєво наростити обсяги виробництва та продажу продукції таких господарств, їх капіталізації, технологічного оновлення діяльності тощо.

За нашими оцінками, найкращі можливості для трансформації у фермерські господарства мають господарства населення, що використовують більше 10 га сільськогосподарських угідь. Хоча кількість таких господарств відносно невелика (211 тис., або 1,3 % усіх сільських домогосподарств у 2016 р.), але вона значно перевищує кількість існуючих фермерських господарств, а за площею землекористування вони займають 31,4 % площі усіх домогосподарств.

² Урядовий кур'єр.2016. 11 травн. № 87.

Також потенційним резервом сімейного фермерства є сільські домогосподарства, що використовують від 5,01 до 10 га (2 % за чисельністю і 11,5 % за площею землі). Проте розраховувати на повну трансформацію тут важко, за оцінками на такий крок зважаться не більше 20 % господарств зазначеного розміру.

Децю гірші очікування щодо трансформації сільських домогосподарств з розмірами землекористування до 5 га. Тут можна спрогнозувати перетворення 1-2 % господарств, що складатиме 27,5-55,0 тис. (в середньому 36,7 тис.) нових фермерів. Розрахунок збільшення фермерських господарств внаслідок трансформації ОСГ наведено у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

**Прогноз зміни у кількості та землекористуванні
сільськогосподарських формувань після перетворення
господарств населення у сімейні фермерські
господарства***

Господарські формування	2016 р. фактично	2025 р. прогноз	% до 2016 р.	+/-
Малі фермерські (сімейні)				
кількість, тис.	32,8	350,3	10,7 раз	317,5
площа с.-г. угідь, млн га	2,7	8,0	294,0	5,3
Господарства населення				
кількість, тис.	15033,4	14715,9	97,9	-317,5
площа с.-г. угідь, млн га	15,7	10,5	66,6	-5,3

**Дані Державної служби статистики України; розрахунки авторів*

Реалізація зазначених прогнозів потребує значних реальних стимулів для ОСГ, що вже пристосувалися до нинішніх умов господарювання і не відчують гострої потреби зміни свого статусу. Серед таких стимулів, насамперед, можуть бути: розширення державної підтримки розвитку сімейного фермерства, надання їм податкових преференцій, принаймні у перші 3-5 років після переходу у статус фермерського господарства, надання пільг щодо сплати єдиного соціаль-

ного внеску та зарахування страхового стажу для усіх членів господарств та ін.

У разі реєстрації сімейного фермерського господарства, як суб'єкта підприємницької діяльності, члени господарства населення матимуть такі можливості: додаткове фінансування за рахунок державного і місцевих бюджетів; отримання кредитів і допомоги для розвитку господарської діяльності; формування конкурентних товарних партій для збуту виробленої продукції; забезпечення відповідності європейським стандартам якості продукції, а також соціальної захищеності кожного члена господарства.

Водночас недоліками сімейного фермерського господарства у разі реєстрації його як суб'єкта підприємницької діяльності є: збільшення вартості виробничих витрат через необхідність дотримання європейських стандартів щодо ведення сільськогосподарської діяльності; необхідність сплати податків.

Для активізації процесу трансформації ОСГ необхідно здійснити певні інституційно-правові та організаційно-економічні заходи, зокрема із:

- забезпечення передумов добровільного переходу ОСГ у статус суб'єктів підприємництва (без створення або із створенням юридичної особи);
- звільнення від оподаткування створених на базі ОСГ підприємств (включаючи пільгове) на термін до 5 років;
- стимулювання розвитку системи сервісного технічного обслуговування засобів виробництва ОСГ і створених на їх базі СОК та малих підприємств;
- формування системи моніторингу аграрного ринку та збуту (заготівлі) сільськогосподарської продукції на мікрорівні для обслуговування особистих селянських господарств, а також малих сільськогосподарських підприємств на кооперативних засадах із залученням коштів державної підтримки;

- створення та підтримка інтегрованого веб-ресурсу для інформування учасників ринку про обсяги виробництва та потенціал реалізації продукції ОСГ і створених на їх базі СПД;

- організаційне та науково-методичне сприяння розвитку заготівельних підприємств та кооперативів по збуту сільськогосподарської продукції;

- пропагування суспільного значення та престижу підприємницької діяльності через громадські організації та ЗМІ, розвиток системи професійної орієнтації та розробка відповідних програм; розробка й реалізація програми підтримки ОСГ та створених на їх базі СПД у частині побудови житла і сприяння формуванню відокремлених фермерських садиб;

- підвищення рівня обслуговування сільських жителів, сприяння зеленому туризму та підприємництву в несільськогосподарській сфері на селі, розвитку народних промислів тощо;

- унормування організаційно-методичної і фінансової підтримки програм культурного розвитку сільських територій, мережі культурно-освітніх закладів та закладів охорони здоров'я.

Такі стимули можуть стати цілком реальними у процесі реалізації урядової Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 рр., основною метою якої є створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для розвитку фермерських господарств.

4.2. Запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення

В умовах приватної власності на землю обіг земельних ділянок може стати потужним стимулом для розширення підприємницької діяльності на селі, формування конкурентоспроможних агроформувань, у тому числі фермерських господарств сімейного типу. Нині цей обіг перебуває під мораторієм, а механізми його реалізації після зняття мораторію залишаються невизначеними.

Досвід країн з розвинутою ринковою економікою свідчить, що економічно ефективно використання земель сільськогосподарського призначення не завжди збільшує добробут суспільства, тому рух прав приватної власності на землю у сільському господарстві без належного державного регулювання, може призвести до поглиблення процесів монополізації, латифундизації, обезлюднення сільських територій, зменшення доходів сільських жителів тощо.

З огляду на це мета нинішнього етапу земельної реформи має полягати у формуванні моделі багатофункціонального сільського господарства, що характеризується, в першу чергу, малими та середніми формами господарювання сімейного типу й кооперативними об'єднаннями, гарантуванням прав власності на майно та землю, справедливим доступом до виробничих й природних ресурсів на відповідній території з урахуванням принципів збереження національних й культурних традицій, верховенства права та урахуванням потреб суспільства, включаючи інтереси майбутніх поколінь.

За результатами досліджень запровадження ринкового обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення (далі – обіг) може стати потужним стимулом для розвитку пріоритетних форм господарювання, а саме сімейного фермерства. З цією метою обіг першочергово має запро-

ваджуватися виключно для громадян, що працюють або планують працювати у сільському господарстві, мають відповідну освіту та (або) досвід і проживають на території місцезнаходження земельних ділянок.

Такий підхід дасть змогу власникам ОСГ або потенційним підприємцям розширити земельні наділи до оптимальних розмірів (300-400 га), створити сімейне фермерське господарство, основою якого має стати використання власної праці членів родини та приватна власність на землю і майно. Тобто за реалізації такого підходу прогнозовано збільшиться кількість фермерських господарств сімейного типу.

За рахунок обмеження розміру придбання земельних ділянок однією особою, площею до 100 га, середня сім'я з 3-х осіб зможе придбати у пенсіонерів, спадкоємців чи інших власників землі до 300 га, достатніх для ведення ефективного фермерського господарства.

Зобов'язання щодо обов'язкової зайнятості та проживання за місцем знаходження земельної ділянки дозволить забезпечити її придбання працездатними особами з числа сільських жителів, тобто є своєрідною гарантією для розвитку саме сімейного фермерства.

Враховуючи досить високу для громадян очікувану ціну земель, їх придбання доцільно підтримувати за рахунок безвідсоткових кредитів (можливо дотацій). Тим самим забезпечуватимуться висока ліквідність земельних ділянок і капіталізація фермерських господарств.

За нашими прогнозами, сформованими за результатами проведених опитувань власників земельних наділів, пропозиція на ринку землі після припинення дії мораторію може скласти 1,5-2,8 млн га сільськогосподарських угідь³, достат-

³ Результати опитування щодо моделей обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні / Лупенко Ю.О., Ходаківська О.В., Шпичак О.М., Юрченко І.В., Матвієнко А.П. та ін. - К.: ННЦ ІАЕ, 2018 - С.48.

ніх для створення 5-9 тис. сімейних фермерських господарств розміром 300 га.

У перспективі учасниками земельного ринку мають стати також і селозберігаючі, бюджетоформуючі агроформування, які на сьогодні забезпечують найбільший внесок у розвиток територіальних громад та сільських територій. І які у синергії із сімейними формами господарювання мають забезпечити потужну основу сільського розвитку.

Нами виокремлено чотири основні моделі обігу земель, які нині найбільш активно обговорюються політиками, науковцями й експертами.

Модель 1. Залишити нинішній стан земельних відносин без змін (зберегти мораторій на купівлю-продаж земель на тривалий період).

Можливі наслідки:

розвиток існуючих та створення нових тіньових схем щодо відчуження земель сільськогосподарського призначення в законних користувачів чи власників, у т. ч. шляхом рейдерства;

активізація інституту емфітевзису як прихованої форми купівлі-продажу земель;

збільшення кількості власників земель, які не проживають у сільській місцевості, не займаються й не збираються в майбутньому вести сільськогосподарське виробництво;

поглиблення процесу агрохолдингізації з усіма деструктивними результатами для економіки села, соціальної сфери та природокористування шляхом злиття, поглинання, викупу корпоративних прав на цілісні земельно-майнові комплекси;

зменшення кількості фермерських, особистих селянських господарств та малих форм підприємництва не аграрного спрямування, тотальне скорочення робочих місць;

виснаження родючості ґрунтів через ігнорування науково-обґрунтованих рекомендацій ведення землеробства та інші негативні екстерналії;

загострення протестних настроїв і недовіри до органів влади серед селян та в суспільстві в цілому;

подальша заполітизованість земельного питання кланово-олігархічними угруповуваннями⁴.

Позитивні сторони:

можливість доопрацювати весь пакет нормативно-правових актів та методичного забезпечення для поетапного запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення;

інформаційно-роз'яснювальна робота серед потенційних учасників ринку земель, формування економічної свідомості й мислення серед населення.

Модель 2. Запровадження ринкового обігу земель у формі продажу прав оренди⁵.

Можливі наслідки:

посилюється політичний тиск агрохолдингів, штучно загострюється соціальна напруга, оскільки вирішення питання щодо реалізації прав власності на земельні ділянки затягується;

стимулюються явні й приховані процеси агрохолдингізації та панування транснаціональних корпорацій в аграрній сфері;

поглиблюються процеси концентрації земельних масивів в «одних руках»;

зростає безробіття, деградує людський і соціальний капітал сільської місцевості;

⁴ Ходаківська О.В. Моделі обігу земель у забезпеченні сталого розвитку сільських територій / О.В. Ходаківська, О.М. Могильний // Сучасні проблеми та перспективи сталого розвитку сільських територій: збірник матеріалів 16 конгресу вчених економістів-аграрників та Міжнар. наук.-практичної конференції. – Київ: ННЦ ІАЕ, 2017. 386 с.

⁵ Проект Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення„. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/21884>.

занепадає інфраструктура соціальної сфери сільських територій.

Позитивні сторони:

активізується обіг прав оренди, які можуть бути використані як застава для залучення довгострокових банківських кредитів;

незначне поживлення в окремих сегментах земельного ринку;

залучення коштів на міжнародних фінансових ринках.

Основні вигодонабувачі:

великі інтегровані агроформування (агрохолдинги), у т. ч. з іноземним капіталом;

рентоорієнтовані посередники земельних об'єктів.

Модель 3. Запровадження абсолютно ліберального ринкового обігу земель⁶.

Можливі наслідки:

неконтрольована спекуляція й свавілля на земельному ринку;

знецінення земельних ділянок на початковому етапі запуску обігу земель;

скупування земель представниками фінансового, торгового, тіншового капіталу (переважно з офшорних юрисдикцій), спекулянтами й іноземцями;

монополізація земельного ринку агрохолдингами й представниками не профільного капіталу;

масове згортання малих і середніх форм господарювання в сільському господарстві та обслуговуючих його галузях;

зростання трудової міграції як внутрішньої так і за кордон, загострення демографічної кризи, знелюднення сільських територій.

⁶ Проект Закону України „Про обіг земель сільськогосподарського призначення„ № 5535 від 13.12.2016. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60724.

Позитивні сторони:

реалізація прав власності на земельні ділянки власниками земельних паїв;

вливання капіталу не аграрного походження в аграрну сферу;

пожвавлення трансакцій в усіх сегментах земельного ринку.

Основні вигодонабувачі:

представниками фінансового, торгового, тіньового капіталу, спекулянти й іноземці;

власники земельних паїв, які хочуть їх продати.

Модель 4. Запровадження ринкового обігу земель з продажем на першому етапі земель державної і комунальної власності⁷.

Ця модель на першому етапі передбачає продаж земель сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності за нормативною грошовою оцінкою. На другому етапі пропонується запровадження повноцінного ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Купівля-продаж земель за ринковою ціною, яка склалася на ринковому етапі.

У рамках цієї моделі на першому етапі, протягом двох років, на продаж планується виставити частину земель державної власності – до 1 млн га. Розробники даної моделі аргументують тим, що це дозволить сформувати ринкову ціну на земельні ділянки, а в подальшому це стане сигналом і для земель приватної власності. Звісно, це теоретичне припущення, оскільки в окремих випадках якимось орієнтиром слугувати це зможе, однак землі державної власності, як правило, становлять собою єдиний масив, що викликає інтерес до них з боку інвесторів. Ці масиви на відміну від паїв не потребують проведення консолідації, вони мають під'їзні

⁷ Мартинюк М.П. Економічні передумови та моделі запуску ринку земель в Україні / М. П. Мартинюк // *Економіка АПК*. - 2016. - № 12. - С. 16-21.

шляхи, не місять вкраплень інших земельних ділянок, що суттєво впливатиме на їх ліквідність і ціну. Тому бути упевненим у тому, що це дасть змогу сформуванню мінімально допустимої ціни землі до моменту виходу на ринок приватних землевласників не можна, а от розпродати найкращі земельні ділянки особам, наближеним до владних структур – це очевидно допоможе.

Світовий досвід вказує на існування різноманітних моделей обігу земель, які можуть бути прийнятними якщо враховують історичні особливості аграрних відносин, традиції господарювання, селянську ментальність тієї чи іншої країни та національні інтереси з урахуванням глобалізації агропродовольчих ринків. Практично кожна країна світу у той чи інший спосіб регулює такий обіг. Є країни з «жорстким» регулюванням земельних трансакцій, такі як Данія або «м'яким» як у Німеччині, але практично кожна розвинена країна надає пріоритет місцевим фермерам, що проживають на даній території та успішно ведуть господарство. Першочергове право на викуп земельної ділянки надається орендарю або власнику суміжної ділянки, за умови, що він є фермером, самостійно господарює на землі та відповідає кваліфікаційним вимогам, а також зможе довести свою спроможність обробляти земельну ділянку⁸.

Поширеною практикою є надання переважного права спеціалізованій агенції, що здійснює регулювання ринкового обігу, як то Агентство сільськогосподарської нерухомості в Польщі чи Товариство з управління землями у Франції чи Німеччині, або ж, надання переважного права територіальним громадам, якщо потенційний покупець не відповідає встановленим вимогам.

⁸ Ходаківська О.В. Ринок земель сільськогосподарського призначення в країнах ЄС: можливості використання досвіду в Україні / О. В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2012. – № 5. С. 30–36.

Практично усі країни, які пройшли етап становлення ринкового обігу земель мали довгострокові цілеспрямовані програми, які, крім іншого, передбачають надання пільгових кредитів на придбання земель місцевим фермерам та механізми придбання земель із розстроченням платежу.

Вибудовуючи модель ринкового обігу земель в Україні слід, навести лад у земельних відносинах. Вирішити існуючі проблеми з наповненням Державного земельного кадастру. Майже у кожному земельному масиві є декілька ділянок, відомості про які до кадастру не внесені. Це, зокрема, земельні ділянки, сформовані до 2004 року (коли кадастрові відомості почали вноситись у електронній формі), невитребувані (нерозподілені) земельні ділянки, земельні ділянки під проектними польовими дорогами тощо. Розв'язання потребують проблеми накладення меж суміжних земельних ділянок та межові спори. Важливим є виявлення земельних ділянок на які видано два і більше державних акти та урегулювання даного питання за рахунок наявних земель державної власності (запасу й резервного фонду).

Цьому сприятиме проведення інвентаризації земель, що допоможе виявити існуючі проблем та усі помилки, у т. ч. стосовно визначення меж і конфігурації земельних ділянок та виправити їх, а відомості про усі земельні ділянки занести до Державного земельного кадастру.

Ще одним важливим заходом, який має передувати запровадженню ринку земель є завершення передачі розпорядження землями за межах населених пунктів територіальним громадам, які створюються в рамках децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування, що сприятиме посиленню їх матеріальної і фінансової спроможності⁹.

⁹ Розвиток земельних відносин в аграрній сфері: монографія / Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я., Ходаківська О.В. та ін. ; за ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської. – К. : ННЦ ІАЕ, 2016. – 432 с.

Далі, необхідно розробити механізми підтримки малих і середніх форм господарювання, забезпечивши їм доступ до матеріально-технічних та фінансових ресурсів, а це і довгострокові пільгові кредити на придбання земель, це і розстрочення платежу при викупі належних їм земельних ділянок, це і заохочення й усебічна підтримка молодих фермерів тощо.

Також необхідно дотримуватись встановленого правила, щоб дані механізми підтримки поширювалися лише на місцевих фермерів і місцевих товаровиробників, керівники яких проживають на території, де розміщена земельна ділянка, мають відповідну освіту й досвід роботи. Це унеможливить доступ до землі спекулянтів, у т. ч. глобального масштабу.

Встановити, що у разі якщо покупець не відповідає вимогам, а власник паю хоче його продати, то викупити землю має територіальна громада або держава. Звичайно ідеальним варіантом було б створення Державного чи національного земельного банку, який би здійснював регулювання обігу прав на землі, або створення іншої незалежної інституції необтяженої корупційною історією.

Запровадження ринкового обігу земель має здійснюватись поетапно. На першому етапі, з метою захисту інтересів українського товаровиробника, збереження селянського укладу суб'єктний склад покупців земельних ділянок сільськогосподарського призначення має обмежуватись виключно громадянами України, які мають досвід ведення сільського господарства, або є членами фермерського господарства чи мають намір його створити та проживають в межах територіальної громади, де розміщена земельна ділянка¹⁰. Це

¹⁰ Лупенко Ю.О. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2016. – 12. – С. 5-15.

сприятиме формуванню конкурентоспроможного сімейного фермерського господарства.

Невід'ємною складовою цього етапу має бути забезпечення доступу потенційних покупців до фінансових ресурсів: пільгові кредити на придбання земельних ділянок, розстрочення платежу тощо. Це зумовлює необхідність створення спеціальної іпотечної установи як фінансового партнера для сільськогосподарських товаровиробників та незаангажованого регулятора при запровадженні ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Метою її створення має бути забезпечення можливості задовольнити потребу сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення у кредитах під заставу земельних ділянок або прав на них та іншого нерухомого майна. Крім того, це розблокує доступ до іпотечних кредитів.

На наступному етапі, з урахуванням власного досвіду ринку земель коло потенційних покупців можна буде розширити та, за необхідності, збільшити площу земель, що можуть придбаватися однією особою.

Слід констатувати, що в нинішніх умовах запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні має чимало ризиків, насамперед, через відсутність необхідних регуляторів і несформованість відповідних інститутів для його ефективного й прозорого функціонування. Нехтування цією думкою буде запровадженням другого, за часів незалежності, етапу остаточного знищення селянства як класу, а держава змушена буде надавати значні субсидії громадянам лише за факт проживання в сільській місцевості і збереження сільського укладу життя.

Отже, усі зусилля науковців, політиків і практиків мають спрямовуватися на підготовку всебічно виваженої земельної реформи, оскільки необдумані рішення несуть серйозну загрозу сталому розвитку сільських територій та національним інтересам.

4.3. Пріоритети і перспективи розвитку сільськогосподарської кооперації

Збільшення кількості суб'єктів господарювання сприяє нарощуванню критичної маси потенційних учасників сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК). Зацікавленість їх у розвитку СОК пов'язана із бажанням підвищення ефективності власної діяльності, у першу чергу за рахунок синергетичного ефекту: формування ефективних товарних партій, забезпечення відповідної якості продукції та обслуговування виробництва з мінімальними витратами, отримання додаткового доходу від реалізації продукції переробки.

Необхідність запровадження європейських стандартів якості в процесі інтеграції України і ЄС також створює додаткові стимули для розвитку СОК за участю сільських домогосподарств.

За нашими оцінками, відновлення державної підтримки розвитку СОК дозволить значно наростити їх чисельність, яка до 2025 року може досягти майже 2000 од., за умови відповідного фінансування (рис. 4.1).

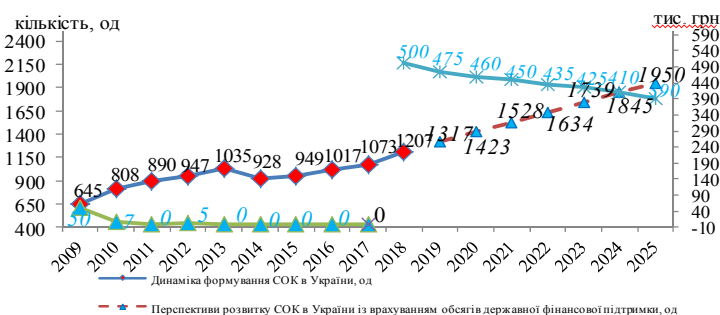

Рис. 4.1. Динаміка розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів за відповідного рівня державного фінансування на період до 2025 року*

*Розраховано із використанням даних Державної служби статистики України та матеріалів Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки.

При розрахунках перспективи враховано середню чисельність членів та обсяги фінансування створення одного кооперативу, які залежно від напрямку спеціалізації розрахунково становили відповідно 30-150 членів та 200 тис. - 2,5 млн грн. На підставі проведених розрахунків спрогнозовано щорічне зростання кількості СОК в межах 450 од.

З урахуванням нинішніх тенденцій найактивнішим передбачається розвиток молочарських і плодоовочевих кооперативів, кількість яких може збільшитися до 2025 р. (табл. 4.2).
Таблиця 4.2

Оцінка динаміки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів за основними напрямками діяльності на період до 2025 року*

Напрямок діяльності СОК	2017	2018	ПРОГНОЗ						
			2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Обробіток землі та збирання врожаю	255	264	279	295	295	300	309	312	327
Молочарські	301	328	339	352	381	405	429	456	484
М'ясні	43	68	77	91	112	129	138	156	186
Плодоовочеві	108	146	185	222	241	269	297	312	326
Зернові	47	57	68	79	98	106	108	127	131
Інші	319	344	369	384	401	425	458	482	496
Всього	1073	1207	1317	1423	1528	1634	1739	1845	1950

*Розраховано відповідно до Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки

Для успішного функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні необхідно:

- удосконалити нормативно-правову базу, яка регламентує діяльність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
- прийняти державну програму розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (до 2025 р.);
- фінансово забезпечити розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації шляхом щорічного передбачення в

Державному бюджеті України коштів на її підтримку в поєднанні з підтримкою обласних та місцевих бюджетів;

- розробити регіональні (місцеві) програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із фінансовим забезпеченням та врахуванням специфіки регіону;

- створити фінансово-кредитні структури (у т. ч. кооперативних банків, розвиток сільських кредитних спілок), а також умови для забезпечення інвестицій в даний сектор із системою державної підтримки;

- розвивати дорадництво та інформаційно-консультаційну службу в сільськогосподарській обслуговуючій кооперації, утворити національний координаційний кооперативний центр, системно висвітлювати в ЗМІ науково-практичні питання, що стосуються кооперації;

- надавати підтримку з боку аграрної науки щодо дослідження, моніторингу, вивчення розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та в питаннях організаційної підтримки створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

- поліпшувати матеріально-технічну базу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Підтримку сільськогосподарської кооперації потрібно пріоритетно поєднувати зі стимулюванням розвитку фермерства, для комплексного сприяння будь-яким діям по:

- збільшенню кількості фермерських господарств, які мають в обробітку на правах власності та користування земельні ділянки загальною площею в межах 100 га;

- збільшенню кількості сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, заснованих фермерськими господарствами самостійно або спільно з членами особистих селянських господарств;

- створенню щороку нових об'єктів з первинної переробки сільськогосподарської продукції;

- зупиненню скорочення у фермерських господарствах поголів'я великої рогатої худоби та його збільшенню;
- збільшенню частки виробництва фермерськими господарствами продукції тваринництва;
- збільшенню у структурі посівів, площ багаторічних насаджень;
- підвищенню рівня енергооснащеності фермерських господарств;
- створенню додаткових робочих місць у сільській місцевості.

4.4. Врегулювання діяльності агрохолдингових формувань

Незаперечними є переваги агрохолдингів в економічній та техніко-технологічній сферах, зокрема питання вищого технологічного укладу, забезпечення продовольчої безпеки та незалежності країни, формування агроекспортного потенціалу. Проте, що стосується соціальної та екологічної сфер, то більшість корпоративних об'єднань і груп організують та ведуть діяльність в основному з метою отримання власних вигод, зокрема, забезпечують розвиток соціальної сфери всередині підприємства та здійснюють екологічні заходи у власних інтересах.

Таким чином, можна говорити про досить потужний та масштабний спосіб організації сільськогосподарського виробництва у вигляді корпоративних об'єднань та груп, які мають ряд позитивів, разом з тим, їх діяльність загострює соціальні проблеми в сільській місцевості та знижує різноманіття інших форм господарювання.

З метою кращого використання потенціалу агрохолдингів, зменшення негативного впливу їх на розвиток інших форм господарювання необхідне законодавче унормування діяльності таких структур, зокрема щодо:

– забезпечення прозорості формування та діяльності, включаючи суб'єктний склад, частку в капіталі, розміри та місце розташування земельних ділянок, що використовуються, ведення та оприлюднення консолідованої звітності та ін.;

– запровадження обов'язкової участі агрохолдингових структур у формуванні місцевих бюджетів, зокрема через реєстрацію відповідних структур за місцем розташування земельної ділянки;

– стимулювання посилення їх соціальної відповідальності з метою забезпечення прийняттого рівня сільськогосподарської зайнятості сільських жителів, а також розвитку трудомістких галузей сільського господарства, в т.ч. тваринництва, доцільне також введення нормативу кількості робочих місць на гектар земель сільськогосподарського призначення. Згідно з нашими розрахунками, встановлення такого нормативу можливе на рівні 2,5 середньооблікових працівників на 100 га сільськогосподарських угідь;

– стимулювання посилення участі даних формувань у вирішенні екологічних проблем та збереженні довкілля на територіях ведення їх господарської діяльності;

– запровадження обмежень щодо розмірів концентрації земельного банку в межах однієї територіальної громади, не вище районної та (або) об'єднаної. Площа земель, що орендується аграрним корпоративним формуванням на території громади (адміністративного району), не повинна перевищувати 35 % загальної площі земель сільськогосподарського призначення цієї території, що дасть змогу забезпечити життєвий простір для розвитку малих і середніх форм господарювання;

Для реалізації зазначених пропозицій розроблено проект Закону України «Про внесення змін до законодавчих актів щодо сільськогосподарської діяльності аграрних холдингових груп, господарських товариств і об'єднань».

РОЗДІЛ 5. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ ПОЛІТИКИ РОЗВИТКУ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СЕЛІ

5.1. Пріоритетні напрями стимулювання розвитку форм господарювання та сільського підприємництва

Перспективний розвиток форм господарювання та сільського підприємництва потребує здійснення активної протекціоністської політики, розробки і практичної реалізації заходів організаційно-правового змісту за такими пріоритетними напрямами інституційного сприяння як:

*дерегуляція підприємницької діяльності у галузі;
підтримка ринкової активності господарюючих суб'єктів;
формування ефективних інституцій і розвиток конкурентної політики.*

Інституційне сприяння представлене відповідними заходами організаційно-правового змісту за визначеними пріоритетними напрямами:

І. Деретуляція підприємницької діяльності у галузі:

- формування інфраструктури розвитку підприємництва, інституційне забезпечення свободи і заздатегідь визначених критеріїв відповідальності підприємницької діяльності, прав щодо її здійснення;

- обмеження адміністративних втручань у здійснення підприємницької діяльності, через здійснення суспільного контролю за взаємодією підприємств і виконавчих органів;

- протидія протекціонізму органів влади та місцевого самоврядування в частині входу окремих підприємств на аграрні ринки (виходу з них);

- створення інституційних передумов оптимізації структури власності сільськогосподарських підприємств, забезпечення економічної свободи і відповідальності їх співвласників;

- суспільна мотивація інвестиційної діяльності сільськогосподарських і несільськогосподарських підприємств, сприяння розвитку прямого та венчурного інвестування,

- спрощення процедури злиття/поділу підприємств. Визначення їх як правочинів, що легітимізують трансформацію існуючих СПД, а не їх ліквідацію-створення;

- формування ринку корпоративних прав у аграрному секторі, забезпечення транспарентності правочинів щодо підприємств (їх часток) як об'єктів власності через формування і підтримку відкритих реєстрів, системи адекватної ринкової оцінки і оподаткування відповідних трансакцій;

- розвиток кредитного обслуговування суб'єктів малого підприємництва на селі, забезпечення правової ліквідності власності як об'єктів застави.

II. Підтримка ринкової активності господарюючих суб'єктів:

- створення умов для підвищення конкуренції сільськогосподарських товаровиробників на усіх рівнях функціонування ринкового механізму, подолання обмежень руху товарів і послуг, здійснення заходів з демонополізації каналів збуту;

- розробка та реалізація системних заходів щодо розвитку внутрішнього ринку, поглиблення рівня переробки сільськогосподарської продукції, її диференціації;

- визначення малих товаровиробників виключними об'єктами державної підтримки суб'єктів підприємництва на селі;

- удосконалення критеріїв надання державної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам та іншим сільським підприємцям;

- визначення статей, умов і розмірів державної підтримки сімейних ферм і сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у частині капітальних витрат на забезпечення ведення виробництва і збуту сільськогосподарської продукції;

- структуризація системи стандартизації якості сільськогосподарської продукції і харчової безпеки;

- підтримка експортної діяльності суб'єктів малого підприємництва, у тому числі у складі кооперативів, через спрощення процедур взаємодії з іноземними партнерами;

- забезпечення адресності компенсацій у розмірі щомісячного єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування суб'єктам малого підприємництва, що працевлаштовують безробітних;

- визначення суб'єктів малого сільськогосподарського підприємництва об'єктами державної підтримки залежно від частки загальних затрат праці, що припадає на найманих працівників;

- створення інституційних передумов диверсифікації підприємницької діяльності на селі в частині стимулювання розвитку виробництва подібної (супутньої) продукції, відповідного розширення ринків і модернізації технологій, започаткування нових видів діяльності;

- підтримка несільськогосподарської підприємницької діяльності на селі – сфери послуг, народних промислів та ремесел, малих заготівельних, переробних та харчових підприємств, сільського і зеленого туризму через: розвиток ринкової інфраструктури; спрощення процедур доступу суб'єктів несільськогосподарського підприємництва до використання державного та комунального майна і землі; його наукову та інформаційно-консультаційну підтримку;

- розвиток гарантійної системи довгострокового кредитування (гарантійних фондів, іпотеки і кредитної кооперації);

- удосконалення організаційно-економічних умов доступу до засобів виробництва на умовах лізингу;

- застосування гнучких сезонних графіків погашення кредитів, умов кредитування залежно від галузевих особливостей;

- створення всеохопної, діючої системи моніторингу інституційного та соціально-економічного середовища розвитку підприємницької діяльності на селі, для виявлення ознак зміни результативності суб'єктів господарювання, оцінки їх впливу на становище сільських територій.

III. Формування ефективних інституцій і розвиток конкурентної політики:

- внесення змін до господарського та цивільного законодавства в частині актуального інституційного закріплення нових організаційно-правових форм підприємницької діяльності;

- законодавче визначення *аграрних* товарних ринків, динамічних критеріїв їх конкурентного стану, удосконалення законодавчих засад концентрації виробництва і виробничих ресурсів в аграрному секторі з метою забезпечення конкурентної поведінки суб'єктів господарювання;

- визначення законодавчих засад диференціації розмірів, податкового режиму і соціальних зобов'язань суб'єктів-провідників підприємницької діяльності на селі;

- забезпечення відкритості й доступності реєстрів холдингових і підлеглих підприємств АПК, виділення їх в окрему групу статистичної та інших видів звітності;

- розроблення методичних підходів до оцінювання взаємообумовленого впливу концентрації ринків сільськогосподарської продукції, засобів її виробництва та сільськогосподарських земель;

- протекціоністські заходи щодо посилення конкуренції товаровиробників і зниження цін на капітальні засоби сільськогосподарського виробництва;

- забезпечення умов паритетності розвитку договірних відносин між незалежними товаровиробниками (кооперативами по збуту сільськогосподарської продукції) з підприємствами переробної галузі та торговельними мережами;

- розвиток аграрних ринків, створення економічних передумов щодо привабливості закупівлі переробними підприємствами продукції сільськогосподарських товаровиробників на відкритому ринку (outsourcing);

- сплата податків щодо ведення сільськогосподарської діяльності та податку на землю за місцем діяльності холдингових (підлеглих) підприємств. Визначення платниками фіксованого податку виключно суб'єктів малого сільськогосподарського підприємництва: фермерських господарств і сімейних ферм, що здійснюють виробництво як СПД-фізичні особи;

- оподаткування давальницьких внутрішньохолдингових операцій на основі ринкових показників;

- підтримка СОК як форми інтеграції малих товаровиробників, розвиток на цій основі конкуренції усіх форм господарювання на селі;

- заходи щодо розвитку та збільшення ємності внутрішнього ринку, послаблення сировинної спрямованості експорту;

- здійснення законодавчих та організаційних заходів щодо активізації розвитку системи кредитних кооперативів на селі.

Стратегічним пріоритетним завданням у реалізації напрямів стимулювання розвитку форм господарювання та сільського підприємництва є удосконалення організаційно-економічного середовища діяльності суб'єктів малого підприємництва, що включає:

- спрощення процесів реєстрації суб'єктів малого підприємництва та їх ліквідації;

- ліквідність прав власності та похідних прав, розвиток інфраструктури, що забезпечує їх транспарентний перехід;

- усунення невинуватих адміністративних процедур державного нагляду, що перешкоджають створенню й розвитку малих підприємств;

- розробку та впровадження місцевих програм розвитку малого підприємництва;
- підтримку розвитку несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості;
- законодавчі застереження щодо недопущення практики зупинення виробництва або реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг органами державного нагляду крім винятків, визначених законами;
- впровадження законодавчої вимоги про відшкодування збитків суб'єктам підприємницької діяльності через неправомірні дії службовців (органів) влади та місцевого самоврядування.

5.2. Перспективні механізми розвитку особистих селянських господарств

У частині удосконалення законодавчих умов діяльності пропонується:

- внесення змін і доповнень до законодавчих актів стосовно забезпечення передумов добровільного переходу ОСГ у статус суб'єктів підприємництва, зокрема у форму сімейного фермерського господарства (без створення або із створенням юридичної особи);
- створення системи реєстрації ОСГ, сімейних ферм та інших СПД, сформованих на їх основі;
- законодавча формалізація зайнятості членів ОСГ, системи їх соціального та пенсійного страхування.

У частині створення сприятливого податкового режиму, умов пенсійного забезпечення та державної підтримки:

- збереження режиму майнового оподаткування ОСГ, що залишаються у непідприємницькому статусі;
- звільнення від оподаткування створених на базі ОСГ підприємств (включаючи пільгове) терміном 3–5 років;

- пільгове оподаткування ОСГ та створених на їх базі СПД при купівлі сільськогосподарської техніки, обладнання, засобів захисту та інших виробничих ресурсів;

- податкове стимулювання зустрічних поставок продукції в рахунок купівлі техніки та інших засобів виробництва (у т.ч. на умовах розстрочки платежів);

- впровадження прискореної амортизації та інших стимулів оновлення капітальних засобів виробництва суб'єктами підприємництва, створеними на базі ОСГ;

- формування стимулівних механізмів щодо сплати пенсійних внесків та участі членів ОСГ у пенсійних програмах;

- формування пенсійних внесків СПД ФО, створених на базі ОСГ, як відсотка від суми реалізованої продукції;

- включення створених на базі ОСГ суб'єктів підприємницької діяльності, а також створених ними обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів до складу першочергових (пріоритетних) учасників програм державної підтримки;

- запровадження спеціальних програм підтримки створення та розвитку сімейних ферм на базі ОСГ, враховуючи особливості їх спеціалізації.

У частині забезпечення доступності засобів і послуг щодо виробництва сільськогосподарської продукції та його організації:

- організаційна та фінансова підтримка створення СОК, що надають послуги своїм членам у частині виконання найбільш капітало- та трудомістких операцій із вирощування сільськогосподарської продукції з низьким рівнем ринкової окупності;

- стимулювання розвитку системи сервісного технічного обслуговування засобів виробництва ОСГ і створених на їх базі СПД через організаційну та фінансову підтримку відповідних СОК та малих підприємств;

- державна підтримка розвитку системи ветеринарного обслуговування, осіменіння тварин та забезпечення продо-

вольчої безпеки споживачів у частині надання необхідних послуг, контролю якості продукції ОСГ та створених на їх базі суб'єктів аграрного мікропідприємництва;

- податкове і фінансово-кредитне стимулювання технічного оснащення особистих селянських господарств та створених на їх базі СПД через побудову під'їзних шляхів, пільгове оподаткування лізингу, часткову компенсацію витрат на будівництво гноєсховищ, міні-цехів, сушарок, кредитів на придбання тракторів, зернозбиральних комбайнів, охолоджувальних та очисних пристроїв, доїльних апаратів, іншої техніки й обладнання;

- стимулювання іноземних інвестицій у вітчизняне виробництво засобів сільськогосподарської техніки й обладнання через створення спільних підприємств, придбання відповідних ліцензій за кордоном, сприяння виробництву високоякісних універсальних міні-тракторів тяглового класу 0,2-0,6-0,9 т. с. (з відповідним набором робочих машин), а також інших технічних засобів, що не виробляються в Україні.

У частині сприяння просуванню продукції, виробленої особистими селянськими господарствами і створеними на їх базі суб'єктами підприємництва:

- формування системи моніторингу аграрного ринку та збуту (заготівлі) сільськогосподарської продукції на мікрорівні (село, район) для обслуговування ОСГ, а також малих сільськогосподарських підприємств на кооперативних засадах із залученням коштів державної підтримки;

- створення та підтримка інтегрованого веб-ресурсу для інформування учасників ринку про обсяги виробництва та потенціал реалізації продукції ОСГ і створених на їх базі СПД;

- організаційне та науково-методичне сприяння розвитку заготівельних підприємств та кооперативів збуту сільськогосподарської продукції;

- організаційне та методично-правове забезпечення створення клас-терних об'єднань в частині цільового характеру виробництва продукції, вирощуваної ОСГ та створеними на їх базі СПД, її зберігання, переробки та реалізації;

- прийняття та реалізація програми створення й розвитку державної системи сільськогосподарського дорадництва.

У частині поліпшення соціальних умов діяльності особистих селянських господарств і створених на їх основі суб'єктів підприємництва:

- пропагування суспільного значення та престижу підприємницької діяльності через громадські організації та засоби масової інформації, інформування селян щодо переваг та порядку його здійснення;

- розвиток системи професійної орієнтації, розробка та реалізація програм залучення й підготовки сільської молоді до ведення ОСГ та ведення підприємницької діяльності на селі;

- розробка й реалізація програми підтримки ОСГ та створених на їх базі СПД в частині побудови житла й сприяння формуванню відокремлених фермерських садиб;

- підвищення рівня обслуговування сільських жителів, сприяння розвитку зеленого туризму та підприємництва в несільськогосподарській сфері на селі, розбудові торгової мережі, побутових закладів, народних промислів тощо;

- організаційно-методична і фінансова підтримка програм культурного розвитку сільських територій, мережі культурно-освітніх закладів та охорони здоров'я.

З метою підвищення продуктивності особистих селянських господарств та переходу частини з них до ведення товарного виробництва у статусі суб'єктів підприємницької діяльності пропонується розширити підтримку державою сімейного фермерства.

Для ідентифікації сімейної ферми як організаційно-правової форми, відмінної від особистих селянських госпо-

дарств, у Законі України «Про особисте селянське господарство (ст. 5) та Земельному кодексі України (ч. 2 ст. 121) необхідно передбачити, що збільшення площі використаної ОСГ землі за рахунок виділених на місцевості земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (паїв) не може перевищувати встановлену норму – 2 га. Доповнити Земельний кодекс України положеннями, що використання для ведення товарного сільськогосподарського виробництва земельних ділянок загальною площею понад 2 га вимагає створення сімейної ферми, а більше встановленої законом норми – сільськогосподарського підприємства.

Такий напрям розвитку ОСГ має кілька переваг. По-перше, усувається прогалина в загальному ланцюгу багатокладності сільськогосподарського виробництва з прийняттям у 2002 р. нової редакції закону про фермерські господарства. Із законодавчого поля зникла сімейна форма фермерства, що не потребує створення підприємства. По-друге, фермерство зможе розвиватися шляхом трансформації ОСГ, що ведуть товарне виробництво. По-третє, сімейні ферми матимуть можливість збільшувати свої розміри через наступне створення фермерських господарств (підприємств).

5.3. Шляхи розвитку сільськогосподарської обслуговуючої та виробничої кооперації

Шляхами розвитку кооперативного руху на селі є:

- проведення активної організаційної роботи та кадрової політики (підготовка спеціалістів у вищих навчальних закладах);
- розвиток саморегульованих організацій та створення спільних громадсько-державних координаційних інституцій.

Для успішного функціонування сільськогосподарської кооперації необхідно розробити і прийняти регіональні програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (на перспективу 10–15 років); активізувати роботу місцевих органів влади щодо розробки регіональних програм; сприяти активізації громадянського суспільства через розвиток соціального капіталу.

У перспективі найбільш поширеними організаційними моделями сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів будуть:

спеціалізовані кооперативи з виконання певних функцій (переробні, маркетингові, постачальницькі, сервісні);

багатофункціональні кооперативи, створювані на районному рівні у формі агроторгових домів, які можуть об'єднувати всіх товаровиробників і здійснювати збут продукції та забезпечувати необхідними матеріалами й ресурсами своїх клієнтів-власників, надавати їм інформаційно-консультаційні послуги;

кооперативи при сільських громадах, що створюються власниками особистих селянських господарств одного або кількох сіл для надання послуг, пов'язаних із веденням цих господарств.

Для успішного функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації на селі передбачається:

відновлення державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та розробка регіональних програм розвитку сільськогосподарської кооперації, спрямованих на розбудову інфраструктури аграрного ринку;

сприяння організації кооперативних фінансових структур, зокрема кооперативних банків, створення регіональних центрів науково-методичного супроводу розвитку кооперації та перепідготовки кадрів у ВНЗ і дорадчих сферах; розширення підготовки фахівців у вищих навчальних закладах

за спеціальностями «кооперативна економіка», «кооперативний менеджмент», «кооперативне право».

Соціальна місія виробничого кооперативу реалізується шляхом концентрації уваги на таких напрямках, як підвищення рівня добробуту, освіти, розвитку соціальної інфраструктури та збереження села.

Маючи спільну мету, виробничі кооперативи досягають її через підвищення ефективності виробництва та вирішення соціальних питань. Вирішуючи соціальні питання, кооперативи програють іншим формам у ефективності виробничої діяльності. З урахуванням демографічної ситуації в Україні, тенденція щодо зменшення кількості господарств кооперативного типу збережеться. Проте, з'являться нові форми підтримки підприємницької діяльності – товариства зі спільного обробітку землі й збуту продукції без створення юридичних осіб або зі створенням, але з обмеженими функціями та залишаються класичні форми виробничих кооперативів.

Результат скоординованої діяльності підприємництва і кооперації в аграрній сфері має бути забезпечений через спільні дії обласних та місцевих органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань і спілок підприємців, установ ринкової інфраструктури, спрямованих на створення сприятливих умов для активізації підприємницької діяльності та поліпшення інвестиційного клімату, підтримки малого та середнього підприємництва, кооперацію й інтеграцію. Це забезпечить провідну роль кооперативів у вирішенні завдань соціально-економічного розвитку сільських територій, а також формування і впровадження ефективної державно-громадської системи обслуговування, підтримки і захисту сільського населення.

Очікуваними результатами реалізації дієвої інституційної політики сприяння розвитку кооперації є формування

кооперативних структур, а також повноцінне використання їх потенційних можливостей, з огляду на те, що даний сектор економіки має стати дієвим механізмом розв'язання економічних і соціальних проблем, зміцнення економіки регіонів та забезпечення розвитку добросовісної конкуренції.

Практичними результатами впровадження регулятивних заходів мають стати:

- збільшення частки обсягу реалізованої продукції малих підприємств і кооперативів у загальному обсязі реалізованої продукції до 25 %;

- забезпечення доступу малих виробників до організованих каналів збуту продукції;

- формування та поліпшення інфраструктури розвитку кооперації;

- підвищення соціально-економічного добробуту жителів села.

5.4. Концептуальні засади розвитку форм організації господарської діяльності

Динамічні структурні зміни у сільському господарстві свідчать про необхідність уточнення перспектив галузі, визначення пріоритетних напрямів розвитку форм господарювання, характеру її співіснування з іншими складовими економічної і соціальної системи.

В галузі відбуваються структурні зміни, пов'язані з розширенням діяльності великого бізнесу, збільшенням виробництва експорторієнтованої продукції, пошуком шляхів підвищення конкурентоспроможності аграрного виробництва та ін. При визначенні напрямів розвитку сільського господарства, формування засад і реалізації інституційної по-

літики слід враховувати перспективи форм господарювання на селі.

У даний час розвиток сільського господарства відбувається за моделлю, сформованою у перехідний період під впливом напрямів реформування, визначених наприкінці 1990-х – початку 2000-х років. Ця модель, що в деяких дослідженнях називається «дуальною»¹¹, наразі є багатoelementною, різноплановою, включає щонайменше чотири економічних уклади: приватно-фермерський (фермерські господарства, приватні підприємства), корпоративний (господарські товариства, виробничі кооперативи), державний (державні підприємства) та сімейний (господарства населення, особисті селянські господарства).

Для оцінки існуючої моделі сільського господарства використовуємо існуючу у вітчизняній статистиці диференціацію діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві (зареєстрованих юридичних осіб за основним видом діяльності), яка включає: господарські товариства, приватні підприємства, фермерські господарства, державні підприємства та інші підприємства (підприємства інших форм господарювання).

В сільськогосподарському виробництві функціонують три моделі господарських формувань:

перша – японська і китайська, де селянин господарює на невеликих за розмірами земельних ділянках (до 2 га) – у нас це господарства населення й особисті селянські господарства;

друга – європейська, побудована на фермерських господарствах (розміри яких від 10 до 150 га) – в національному агросекторі фермерські господарства із середнім розміром землекористування в межах 100 га;

¹¹ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О.М. Бородіна, В.М. Гесць, А.О. Гуроров та ін] ; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – 56 с.

третя - американська (розміри господарств у межах 1-2 тис. га і більше) - в Україні таких структур близько 9 тис., кожне з яких обробляє в середньому понад 2,5 тис. га, що в сукупності 80 % сільськогосподарських угідь від загальної площі угідь.

В аграрному секторі по суті, сформовано організаційну структуру товарного виробництва (сільськогосподарські підприємства і фермерські господарства)¹².

Такої структури досягнуто у результаті трансформаційних змін до умов ринку. Селянин - потенційний і фактичний підприємець має право вільного вибору сфери своєї діяльності. Чинні закони дозволяють власникам землі вибирати: створити фермерське господарство, чи вести особисте селянське господарство, чи передавати землю в оренду. Таким чином інституційно моделюється структура форм господарювання, мотивації власника, підприємця, під впливом ринку і регуляторної політики. Тим самим визначається перспективність тієї чи іншої форми організації господарювання на селі. Загалом перспективність форм господарювання змодельована ринком, тими правилами гри і інституційним ефектом, традиціями, досвідом, які набуті за результатами діяльності.

Визначальну роль у формуванні перспективності форм організації господарської діяльності відіграє власність, відношення до неї селянина. Це безумовно стосується землі як основного засобу виробництва. Приватна власність створила умови для розвитку різних форм господарювання.

Свого часу (в кінці минулого століття) в Україні на основі аналізу світової практики земельних реформ і специфіки вітчизняних умов було відпрацьовано й реалізовано на практиці власну модель реформування земельних відносин

¹² Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Лупенко Ю.О., Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. // Економіка АПК. 2014. № 7. С. 26 - 38

та аграрного сектору, зокрема селяни стали власниками землі та майна. Зазначаємо, що селяни-власники земельних часток (паїв) соціально захищені своєю власністю.

Проведений аналіз розвитку і оцінка сучасного стану результативності форм господарювання на селі, вказує на відносну усталеність інституційної структури суб'єктів економічної діяльності. На ринку представлені і функціонують різні за типологічною структурою форми організації господарської діяльності, як зі створенням, так і без створення підприємства.

Переважає частина виробників сільськогосподарської продукції зорієнтовують свою діяльність на задоволення потреб внутрішнього споживача, тобто на національний ринок України. Територіальне розміщення цієї категорії господарюючих суб'єктів – переважно за місцем розташування виробничих потужностей, відповідно їх пов'язують середовище життя і господарювання. За такого типу структурами перспектива, бо їх засновники дбатимуть про власну землю, тобто територію села, земельні ділянки, які використовують тощо. Забезпечивши їм підтримку, держава і соціум створять реальні ефективні передумови для підвищення добробуту села.

Також в оцінках перспективи і характеристиках концепції розвитку форм господарювання, в сучасних умовах потрібно враховувати наявність такого специфічного типу структур як агрохолдинги. Вони займають значну частку ринку сільськогосподарської продукції і відіграють визначальну роль у представленні її на зовнішніх ринках. Ця форма організації сільськогосподарського бізнесу пріоритетна для великого капіталу і в найближчій перспективі буде представлена у вітчизняному агросекторі.

Серед пріоритетних видів і форм господарювання на селі перспективного стимулювання потребує несільськогосподарське підприємництво, адже його слід розглядати як ключовий

човий напрям диверсифікації сільських територій. Передусім пріоритетної підтримки потребують: туристична діяльність; торгівля; ремонтно-будівельна сфера, рекреаційна сфера; народні промисли; соціально-побутове і культурне обслуговування населення; організація доступу до сучасних видів звязку тощо. Враховуючи особливості сільського розвитку (територіальна віддаленість, низький рівень доходів населення і обмеженість вибору споживачів та ін.), активний розвиток несільськогосподарських видів підприємницької діяльності на селі має бути одним із пріоритетних у державній політиці. Проте, необхідно обґрунтовано обирати пріоритети на користь споживачів, забезпечуючи сприяння розвитку конкуренції, стримуючи експансію мережевих структур тощо.

В загальній оцінці форм господарювання важко виділити якусь одну. Кожна виконує свої виробничі і соціальні функції. За статистичними даними й дослідницькими спостереженнями, в тих інституційних умовах господарювання, які нині склалися на селі, як у середовищі життя і господарювання – кращих результатів досягають структури з одноосібним управлінням та приватною власністю. Практика підтверджує, що основним чинником, від якого залежить підприємницький успіх є не організаційна форма, а менеджерські якості керівника господарства.

Безумовно в усіх форм є перспективи для подальшого розвитку, але залежать вони від якості інституцій, регуляторної політики держави, а також загальної соціально-економічної динаміки. Це основні, на нашу думку фактори, які визначають перспективність розвитку форм господарювання, а також функціонування сільської економіки загалом.

ВИСНОВКИ

Проведені дослідження показали, що трансформації аграрного сектору, сільського розвитку, а також тривалий період їх адаптації до ринкових умов, в цілому сприяли розвитку економічно ефективних та конкурентних форм господарювання; у розвитку села, сільських територій набули поширення також перспективні форми несільськогосподарського бізнесу.

Проте, значна увага традиційно прикута до проблем і викликів, які стоять перед формами традиційної зайнятості – з ведення аграрного бізнесу.

Господарська діяльність суб'єктів різних організаційно-правових форм господарювання в Україні вже має певні усталені традиції. У функціонуванні ж ринкових структур мають місце проблеми, які зокрема стимулюють: нарощення їх конкурентоспроможності; забезпечення стабільного і збалансованого зростання сільськогосподарського виробництва; досягнення критеріїв сталості у розвитку сільських територій тощо.

Серед найгостріших таких проблем:

незавершеність земельної реформи в частині обігу земель сільськогосподарського призначення, що стримує, в першу чергу, розвиток фермерського укладу як базового для стабільності галузі та сталого розвитку сільських територій;

обмежені можливості розвитку господарств населення, зокрема особистих селянських господарств, що використовують землі сільськогосподарського призначення для товарного виробництва;

дуже низькі темпи розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації малих форм господарювання, в першу чергу заготівельно-збутової та переробної, що стримує збільшення доходності виробництва таких форм за рахунок використання переваг організованих товарних ринків, за-

безпечення європейських стандартів якості продукції, участі у реалізації продукції з високою часткою валової доданої вартості;

порушення умов рівної конкуренції для малих і середніх форм господарювання внаслідок неврегульованості діяльності агрохолдингів та великих (понад 10 тис. га сільгоспугідь) сільгоспідприємств, в т. ч. щодо використання коштів державної підтримки;

низька ефективність діяльності підприємств державної форми власності.

Розв'язання зазначених та інших проблем вимагає обґрунтування напрямів розвитку форм господарювання, які б сприяли цьому процесу. З цього приводу зокрема актуальними до практичного представлення є наступні регуляторні пропозиції:

1. В Україні доцільно зберегти багатокладну аграрну економіку на приватній основі, за якої різні форми господарювання забезпечують продовольчу безпеку держави та наповнення сегментів ринку сільськогосподарської продукції. При цьому важливо зберегти відчутну масу малих форм підприємництва, передусім фермерства, як основу сільського способу життя та сталого розвитку сільських територій.

2. Для забезпечення ефективного сталого розвитку сільських територій в цілому доцільно проводити послідовну політику розширення підприємницької діяльності на селі, в першу чергу за рахунок сімейного фермерства, спроможного забезпечити максимальний рівень зайнятості сільського населення, збереження традицій сільськогосподарського виробництва, сільського способу життя та безпечного довілля.

Для цього необхідно задіяти спеціальний механізм (модель) обігу земель сільськогосподарського призначення, максимально сприятливий для формування сімейного фермерства оптимальних розмірів землекористування.

3. Для активного розвитку сімейного фермерства важливо запровадити стимулювання добровільної трансформації товарних особистих селянських господарств у сімейні фермерські для розширення можливостей їх розвитку через підвищення капіталізації, зміцнення матеріально-технічної бази, використання сучасних технологій.

Запровадити механізм пільгового оподаткування сімейних фермерських господарств та інших суб'єктів господарювання, що використовують особисту трудову участь за-сновників.

4. Для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, дохідності сільських домогосподарств від виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, зайнятості сільського населення та розвитку інфраструктури аграрного ринку необхідно активізувати створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, насамперед у галузях, де переважає продукція господарств населення.

При цьому важливо запровадити постійну державну фінансову та іншу підтримку розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та малих форм господарювання на селі, орієнтовуючись на підтримку останніх через кооперативи, у яких вони беруть участь.

5. Для підтримки добросовісної конкуренції різних форм господарювання на селі доцільно забезпечити законодавче унормування діяльності агрохолдингових об'єднань, з урахуванням афілійованих структур, в першу чергу щодо надконцентрації ними сільськогосподарських угідь у межах об'єднаних територіальних громад, забезпечити їх реєстрацію та сплату податків за місцем розташування земель.

Поряд із традиційною агробізнесовою діяльністю на селі, схожі за інституційною динамікою проблеми характерні для несільськогосподарських видів діяльності та форм гос-

подарювання. Однією з головних є проблема несприятливості підприємницького клімату та частих змін правил гри.

Покладаючись на результати наших оцінок розвитку неаграрних видів діяльності на селі, вважаємо, що вони також відіграють важливу роль у забезпеченні добробту сільських жителів. Зазначене пов'язано з тим, що визначальним критерієм сучасної моделі соціально-економічного розвитку села є рівень досягнення сталості, гармонії у відносинах з виробництва і споживання створюваних благ. Тому сталий сільський розвиток зокрема, передбачає гармонізацію всього сільського розвитку – в організаційному і функціональному плані повинен охоплювати сільськогосподарське та несільськогосподарське підприємництво.

Список наукових розробок і публікацій, використаних при підготовці наукової доповіді

1. Лупенко Ю.О. Формування перспективної моделі сільського господарства України / Ю.О.Лупенко // Економіка АПК. 2012. № 11. С. 10–14.
2. Лупенко Ю.О. Науково методологічне забезпечення розвитку економіки сільського господарства України / Лупенко Ю.О. // Економіка АПК. 2018. № 10. С. 6–14.
3. Лупенко Ю. О. Стан та перспективи сталого розвитку сільських територій / Ю. О. Лупенко // Економіка АПК. 2017. № 6. С. 7–10.
4. Лупенко Ю.О. Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. 2014. № 7. С. 26–38.
5. Лупенко Ю.О. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю. О. Лупенко, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. 2013. № 7. С. 5–21.
6. Методичні рекомендації з аналізу господарської діяльності сільськогосподарських підприємств: практичний посібник / [Стецюк Л.С., Жук В. М., Бездушна Ю. С. та ін.]; К.: ННЦ «ІАЕ», 2018. 40 с.
7. Віктор Якович Месель Веселяк. Вибрані праці. К.: ННЦ «ІАЕ», 2018. 940 с.
8. Інвестиційний проект створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу / [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2018. 68 с.
9. Розвиток селянських господарств в умовах трансформацій аграрного сектору економіки / [М. Й. Малік, М.М. Кропивко, В.А. Мамчур та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. 84 с.

10. Аграрний устрій України : наукове видання ; за ред. Ю.О. Лупенка, М.Ф. Кропивка К.: ННЦ «ІАЕ», 2017. 72 с.
11. Інтеграція та самоорганізація аграрного бізнесу в умовах децентралізації влади: монографія / [Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф., Малік М.Й. та ін.]; за ред. М.Ф. Кропивка, В.В. Россохи. К. : ННЦ ІАЕ, 2015. 484 с.
12. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, В. М. Заяць та ін.]; за ред. М. Й. Маліка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2013. 50 с
13. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наукова доповідь / за заг. ред. акад. НААН П.Т. Саблука. К. : ННЦ ІАЕ, 2011. 342 с.
14. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Булавка О.Г. та ін.] // за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. К. : ННЦ ІАЕ, 2013. 74 с.
15. Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М. та інші]. К. : ННЦ «ІАЕ», 2016. 430 с.
16. Розвиток економіки сільського господарства України в 2011-2015 рр. : наукова доповідь / ННЦ«ІАЕ» [Гадзало Я.М., Лупенко Ю.О., Пугачов М.І. та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2016. 546 с.
17. Витрати та ефективність виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах (моніторинг) / [Лупенко Ю.О., Шпичак О.М., Боднар О.В. та ін.]; за ред. О.М. Шпичака К.: ННЦ ІАЕ, 2016. 340 с.
18. Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін.]; за ред. О.Г. Шпикуляка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с.

19. Розвиток форм господарювання в сільському господарстві: проблеми і рішення: Наукова доповідь / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»; за ред. Ю.О. Лупенка [кол. авторів: Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк, О.Г. Шпикуляк та ін.]. К. : ННЦ «ІАЕ», 2018. 54 с.

20. Організаційно економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019, 212 с.

21. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 664 р. Урядовий кур'єр. 2017. 10 жовтня (№ 190).

22. Про Український державний фонд підтримки фермерських господарств : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 31.01.2004 № 26. Дата оновлення: 23.02.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0026555_04 (дата звернення: 23.05.2019).

23. Результати опитування щодо моделей обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні / Лупенко Ю.О., Ходаківська О.В., Шпичак О.М., Юрченко І.В., Матвієнко А.П. та ін. К.: ННЦ ІАЕ, 2018, 48 с.

24. Ходаківська О.В. Моделі обігу земель у забезпеченні сталого розвитку сільських територій / О.В. Ходаківська, О.М. Могильний // Сучасні проблеми та перспективи сталого розвитку сільських територій: збірник матеріалів 16 конгресу вчених економістів аграрників та Міжнар. наук. практичної конференції. Київ: ННЦ ІАЕ, 2017. 386 с.

25. Проект Закону Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення. URL: <http://minagro.gov.ua/node/21884> (дата звернення: 23.05.2019).

26. Проект Закону України Про обіг земель сільськогосподарського призначення. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60724 дата звернення: 23.05.2019).

27. Мартинюк М.П. Економічні передумови та моделі запуску ринку земель в Україні / М. П. Мартинюк // Економіка АПК. 2016. № 12. С. 16-21.

28. Ходаківська О.В. Ринок земель сільськогосподарського призначення в країнах ЄС: можливості використання досвіду в Україні / О. В. Ходаківська // Економіка АПК. 2012. № 5. С. 30-36.

29. Розвиток земельних відносин в аграрній сфері: монографія / Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я., Ходаківська О.В. та ін. ; за ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської. К. : ННЦ ІАЕ, 2016. 432 с.

30. Лупенко Ю.О. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська // Економіка АПК. 2016. 12. С. 5-15.

31. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / [за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка]. К. : ННЦ ІАЕ, 2012. 182 с.

32. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О.М. Бородіна, В.М. Гець, А.О. Гуторов та ін] ; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи ; НАН України, Ін т екон. та прогнозув. К., 2012. 56 с.

33. Наукові основи і стратегічні пріоритети сталого розвитку сільських територій України / [Гадзало Я.М., Жук М.М., Могилова М.М. та ін] ; за ред. Я.М. Гадзала. К.: ННЦ «ІАЕ». 2019. 40 с.

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СЕЛІ ...	6
1.1. Формування правової бази структурних трансформацій господарської системи	6
1.2. Трансформації структури господарських формувань до умов ринку	13
1.3. Загальноекономічні тенденції ефективності різних форм господарювання	17
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	23
2.1. Фермерські господарства	23
2.2. Сільськогосподарські кооперативи	28
2.2.1. Сільськогосподарські виробничі кооперативи.....	28
2.2.2. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи	32
2.3. Господарські товариства.....	35
2.4. Приватні підприємства.....	38
2.5. Державні підприємства.....	42
2.6. Підприємства інших організаційно-правових форм	44
2.7. Агрохолдинги та інші великі агроформування	47

РОЗДІЛ 3.	
РОЗВИТОК НЕСІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ	
ДІЯЛЬНОСТІ ТА ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ	
НА СЕЛІ	53
3.1. Несільськогосподарські формування та види економічної діяльності	53
3.2. Господарства населення в економіці агросектору.....	62
РОЗДІЛ 4.	
ОСНОВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ	
МОДЕЛІ РОЗВИТКУ	
ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СЕЛІ	66
4.1. Утвердження фермерства як базової форми господарювання	66
4.2. Запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення	71
4.3. Пріоритети і перспективи розвитку сільськогосподарської кооперації.....	81
4.4. Врегулювання діяльності агрохолдингових формуваль	84
РОЗДІЛ 5.	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ	
ПОЛІТИКИ РОЗВИТКУ ФОРМ	
ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СЕЛІ	86
5.1. Пріоритетні напрями стимулювання розвитку форм господарювання та сільського підприємництва.....	86
5.2. Перспективні механізми розвитку особистих селянських господарств	91

5.3. Шляхи розвитку сільськогосподарської обслуговуючої та виробничої кооперації.....	95
5.4. Концептуальні засади розвитку форм організації господарської діяльності.....	98
ВИСНОВКИ.....	103
Список наукових розробок і публікацій, використаних при підготовці наукової доповіді.....	107

Наукове видання

**ПЕРСПЕКТИВНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ
ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СЕЛІ**
НАУКОВА ДОПОВІДЬ

Відповідальний за випуск: *О.Г. Шпикуляк*

В авторській редакції

Технічний редактор *А.М. Артеменко*
Комп'ютерна верстка *Д.С. Сушко*

Підписано до друку 23.05.2019. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 7,1. Обл.-вид. арк. 4,2. Наклад 200 пр. Зам. 25.

Видання та друк – Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»
03127, м. Київ-127, вул. Героїв Оборони, 10.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2065 від 18.01.2005 р.